

Rana glagoljska epigrafika kao sastavnica materijalnih kultura karolinškog i bizantskog utjecaja

---

Ćorić, Diana

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:277565>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Diana Čorić

**Rana glagoljska epigrafika kao sastavnica
materijalnih kultura karolinškog i bizantskog
utjecaja**

Diplomski rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Rana glagoljska epigrafika kao sastavnica materijalnih kultura
karolinškog i bizantskog utjecaja

Diplomski rad

Studentica:
Diana Čorić

Mentor:
Doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić
Komentorica:
Izv. prof. dr. sc. Gordana Čupković

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Diana Čorić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Rana glagoljska epigrafika kao sastavnica materijalnih kultura karolinškog i bizantskog utjecaja** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 22. listopada 2020.

KAZALO

1	UVOD	1
2	OSVRT NA ĆIRILOMETODSKA ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOJ.....	3
3	RAZVOJ I OBILJEŽJA GLAGOLJSKE PALEOGRAFIJE	13
4	PREGLED POVIJESNIH ZBIVANJA	20
5	MISIJSKO DJELOVANJE SOLUNSKE BRAĆE U PANONIJI U SVIJETLU ARHEOLOŠKIH NALAZA	45
	Nalaz iz Kijevaca kod Bosanske Gradiške – Donja Panonija	49
	Grafiti iz Mosaburga / Zalavarski ulomci – Gornja Panonija.....	52
6	GLAGOLJSKI EPIGRAFI SREDNJOVJEKOVNE BUGARSKE	54
	Zapisi na amuletnim pločicama.....	54
	<i>Amulet s područja Kărdžali.....</i>	55
	<i>Amulet iz Haskova.....</i>	57
	<i>Amulet iz Varne .....</i>	57
	Grafiti	58
	<i>Grafiti iz Preslava .....</i>	58
	<i>Grafit iz Ravne .....</i>	59
	<i>Natpisi iz Krepče .....</i>	60
	<i>Grafiti iz Basaraba (Murfatlar) – Dobruđa .....</i>	60
	<i>Grafit iz Car Asena.....</i>	61
	<i>Grafit iz Svetog Nauma .....</i>	61
7	GLAGOLJSKI EPIGRAFI HRVATSKOGA I HUMSKOGA PODRUČJA.....	64
	Konavoski glagoljski natpis	67
	Natpis Župe dubrovačke.....	77
	Natpis iz crkve arhanđela Mihovila / Humačka ploča	81
	<i>Misionarsko djelovanje popova glagoljaša i franjevacu u Humskoj zemlji.....</i>	85
	Kninski ulomci	86
	Plastovski ulomak	86
	Supetarski ulomak.....	88
	Pronositelji glagoljice na hrvatskom području	89
8	ZAKLJUČAK	90

9	SAŽETAK	92
10	SUMMARY	93
11	LITERATURA	94
12	POPIS ILUSTRACIJA	100

1 UVOD

Ovaj rad se bavi ranom glagoljskom epigrafikom kao sastavnicom materijalnih kultura karolinškog i bizantskog utjecaja. Cilj rada je predstaviti ranu glagoljsku epigrafiku u kontekstu složenih povijesnih okolnosti i civilizacijskih utjecaja koji su svojom raznorodnošću u bitnome obilježili i hrvatsko srednjovjekovlje. Polazište rada je ćirilometodska teorija, koja u znanosti do današnjih dana ima najveći broj pristalica; njezini osporavatelji redovito ne podastiru relevantnu znanstvenu argumentaciju. Ćirilometodska teorija diktira i pravce širenja glagoljske pismenosti na prostore koje su naseljavali Hrvati i ti su se pravci granali u nekoliko navrata: u vrijeme djelovanja solunske braće (iz gradova na obali, ali i sa sjevera) te nakon njihove smrti (učenicima iz Venecije te južnim putem iz Makedonije).

Rani spomenici kvarnerskoga i istarskoga područja (*Jurandvorski ulomci, Bašćanska ploča, Krčki natpis, Plominski natpis*) opće su poznati, u literaturi su dobro obrađeni a postoji i suglasje učenjaka oko širenja glagoljice na te prostore. S druge strane srednjovjekovni glagoljski spomenici iz Dalmacije i Slavonije poznati su samo uskom krugu stručnjaka, oko njihova postanka i kontekstualizacije postoje mnoga otvorena pitanja pa i sporovi, a mnogo je naznaka da upravo među tim spomenicima treba tražiti početke hrvatske glagoljske pismenosti, koja je vezana s ćirilometodskim počecima te s njima povezanim kulturnim krugovima: s južne strane Bizant sa sjeverne Panonija. Zbog toga je potrebno razmotriti ranu hrvatsku glagoljsku epigrafiku u kontekstu rane slavenske epigrafike općenito i to s arheološkoga, povijesnoga, ali i s filološkoga aspekta. Zbog svega navedenoga odabrala sam obraditi slabije poznat korpus spomenika kao prinos osvjetljavanja južnoga i sjevernoga puta širenja glagoljice.

Središnji dio rada se sastoji od šest poglavlja i obrađuje sjedeće teme: *Osvrt na ćirilometodska istraživanja u Hrvatskoj, Razvoj i obilježja glagoljske paleografije, Pregled povijesnih zbivanja, Misijsko djelovanje u Panoniji u svijetlu arheoloških nalaza, Glagoljski epigrafi srednjovjekovne Bugarske i Glagoljski epigrafi hrvatskoga i humskoga područja.*

Tijek proučavanja ćirilometodske tematike opisan je u poglavlju *Osvrt na ćirilometodska istraživanja u Hrvatskoj*. Izgrađen je čitav niz teza o susretu Hrvata s ćirilometodskom baštinom, a danas se prihvaća mišljenje da je hrvatsko glagoljaštvo nastalo na tlu bizantske Dalmacije odakle se širi na druga područja.

U poglavlju *Razvoj i obilježja glagoljske paleografije* istaknute su glavne značajke glagoljskih paleografija. Zbog nepoznavanja podrijetla glagoljice i autentičnih tekstova iz vremena njenog nastanka nezaobilazan dio glagoljskih paleografskih radova je rekonstrukcija grafemskog sustava i alfabeta. Poseban naglasak glagoljskih paleografija odnosi se na cjeloviti pregled koji prati povijest promjena u pismu. Stoga paleografija ima presudnu ulogu u datiranju i ubiciranju glagoljskih tekstova kao i epigrafskih spomenika.

Slijed glavnih kulturno-povijesnih i političkih događanja na panonsko-moravskom prostoru kao i na prostoru hrvatskih i slavenskih kneževina na istočnoj obali Jadrana donosi se u poglavlju *Pregled povijesnih zbivanja*. Nastanak i širenje glagoljske pismenosti na području ranosrednjovjekovnih slavenskih kneževina obilježeno je jakim karolinškim i bizantskim utjecajem, što zorno potvrđuju pojedine skupine arheoloških nalaza tipičnih za ranofeudalnu društvenu elitu.

U poglavlju *Misijsko djelovanje u Panoniji u svijetlu arheoloških nalaza* obrađuju se glagoljski epigrafski spomenici koji ukazuju na pravce širenja glagoljice tijekom moravske misije na tlu Panonije, a imaju izuzetnu važnost i za područje srednjovjekovne Hrvatske. U tom kontekstu se donosi paleografska analiza te povijesni i arheološki kontekst *Zalavarskih ulomaka* i *Natpisa iz Kijevaca* koji ukazuju na širenje slavenske pismenosti sjevernim putem iz Panonije.

Najveća skupina glagoljskih epigrafa potječe s prostora onovremene Bugarske, u čijem sastavu se nalaze i područja današnje Rumunjske i Makedonije. Mahom je riječ o glagoljskim grafitima i predmetima apotropejskog značenja koji se obrađuju u poglavlju *Glagoljski epigrafi srednjovjekovne Bugarske*. Kao odraz povijesnih okolnosti na bugarskom tlu se pojavljuju i spomenici s ćiriličnim ili glagoljsko-ćiriličnim zapisima.

Glagoljski natpisi iz Dalmacije i jugozapadne Hercegovine donose se u poglavlju *Glagoljski epigrafi hrvatskoga i humskoga područja*. U tom kontekstu se obrađuju *Konavoski glagoljski natpis* i *Humačka ploča*. To su spomenici koji potvrđuju širenje glagoljice južnim putem iz Makedonije (možda i Carigrada). Osim Humačke ploče u poglavlju se obrađuju i drugi glagoljsko-ćirilični epigrafi s područja srednjovjekovne Hrvatske i Huma (*Plastovski ulomak*, *Kninski ulomci* i *Supetarski ulomak*). U poglavlju se pokušava odgovoriti i na pitanje tko su prenositelji glagoljice i slavenskog bogoslužja na prostoru ranosrednjovjekovnih hrvatskih zemalja.

2 OSVRT NA ĆIRILOMETODSKA ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOJ

Ćirilometodski izvori značajni su i vjerodostojni pisani izvori staroslavenske i ćirilometodske kulturne i književno-povijesne baštine. U središte pozornosti dolaze za vrijeme nacionalnih i kulturnih preporoda slavenskih naroda tijekom 19. stoljeća kao i u vrijeme ćirilometodskih obljetnica kada su ćirilometodska istraživanja uklopljena u šire znanstvene tokove. Ta se istraživanja bave životom i djelom solunske braće a potpuni zamah dobivaju nakon drugog svjetskog rata kada nastaju prva kapitalna bibliografska djela.¹

Najveću pozornost istraživača zaokupljaju ćirilometodski izvori i uloga Konstantina Filozofa i Metoda u bizantskoj kulturi i stvaranju slavenske pismenosti. Posebna pažnja je posvećena i djelovanju njihovih učenika i ćirilometodskom naslijeđu u nacionalnim slavenskim kulturama. Suvremena istraživanja dala su nekoliko izvanrednih rezultata u proučavanju slavenskih i latinskih izvora poput *Italske legende*², slavenskih *Žitja* i

---

¹ I. PETROVIĆ, 1988, 5-7. Uz ćirilometodsku teoriju po kojoj je upravo glagoljica pismo koje je stvorio Konstantin Ćiril pojavile su se posljednjih dvjesto godina hipoteze koje su isticale kako je posrijedi starije pismo koje je Konstantin preuzeo u svoju svrhu i preradio. Te su hipoteze postavljene na mišljenju kako je glagoljica nastala na izravnom uzoru nekog pisma koje bi bilo poznato u Bizantskom Carstvu u 9. stoljeću. Te su hipoteze svrstane u nekoliko "teorija" od kojih su najčešće: zapadna (latinička) teorija, među kojima je najpoznatija "svetojeronimska" teorija, gotska ili migracijska teorija, sirijska, armenska i gruzijska teorija. *Zapadna teorija* je motivirana činjenicom da se upravo na hrvatskom prostoru nalazi najveći broj glagoljskih epigrafskih spomenika. Isto tako, hrvatski prostor najduže je zadržao glagoljsku baštinu. Postoji starija, stoljećima njegovana tvrdnja, kako je sv. Jeronim autor glagoljice. O sv. Jeronimu izvještava benediktinac Hraban Mauro (776 – 856.), nabiskup Mainza, koji prenosi kako je Jeronim Slavenima preveo Evanđelje na posebnom pismu. Najveći pobornik ove teorije je Kerubin Šegvić. Oni koji su glagoljici nastojali odricati bizantske izvore, tražili su njeno izvorište u latinskom pretkarolinškom kurzivu 7. i 8. st. s kojim se Konstantin naknadno mogao doći u doticaj. Najpoznatiji nasljednik latinskog podrijetla glagoljice je Marko Japundžić (2. pol. 20. stoljeća). *Gotska* ili *migracijska teorija* razmatra nastanak glagoljice iz gotskih odnosno runskih slova. O Gotskoj teoriji pišu Franjo Rački i Ferdo Šišić, a vraća joj se i Kerubin Šegvić. Najveći pobornik Gotske teorije je Josip Hamm (1939.). Hamm je na pismovnom materijalu nastojao prikazati sličnost s gotskim runama, a na tekstološkom planu ukazati na podudarnost Ulfilina i ćirilometodskih prijevoda sv. Pisma. U kasnijim radovima Hamm se priklonio *ćirilometodskoj teoriji* (M. ŽAGAR, 2013, 60-68.). Uz egzogene teorije koje za glagoljične grafeme traže uzor u nekom drugom grafijskom sustavu nastale su i endogene teorije, koje ne prihvaćaju poticaje izvana nego tragaju za grafičkim ključem glagoljice. Među njima se ističu Georg Černohwostow sredinom 20. stoljeća, a u novije vrijeme Petar Ilčev i Vasil D. Jončev. Zanimljiv doprinos u okviru endogenih teorija kod nas dao je fililog Slavomir Sambunjak (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 54-56.).

² Tekst *Legende* je prvi put objavljen 1668. u Antwerpenu pod naslovom *Vita cum translatione s. Clementis*, a današnji naziv potječe od J. Dobrowskog. *Italska legenda* opisuje našašće i prijenos relikvija Sv. Klementa te život i pogreb Sv. Konstantina. Prva redakcija je posvećena papi Ivanu VIII što tekst datira najkasnije u 882. godinu (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 34.); U 9. glavi spominje se Metodovo posvećenje za svećenika i posvećenje njegovih učenika za prezbitere i đakone. Autori *Legende* su đakon Ivan Hymmonid i naručitelj teksta biskup Velletrija Gauderih koji je bio veliki štovatelj svete braće i pape Klementa. Podatke o spomenutom našašću i pjenosu relikvija autorima je dostavio Anastazije Bibliotekar (J. BRATULIĆ, 1992, 19.).

autentičnosti papinskih pisama³. Ćirilometodski istraživači su, s jedne strane, usmjereni na rješavanje problematike slavenskih pisama, genezu glagoljice i ćirilice i pitanje prvenstva pojedinog pisma, te na autorstvo slavenskih pisama i pitanje slavenske pismenosti prije Konstantinove glagoljice, a s druge strane, na obradu originalnih i prijevodnih djela solunske braće.⁴

Današnji interdisciplinarni pristup u istraživanju ćirilometodske misije još uvijek ne može sa sigurnošću odgovoriti na pitanje kada su Hrvati došli u doticaj s glagoljicom i na koji je način s ćirilometodskog izvorišta niklo glagoljaštvo u Hrvata. Panonska *Žitja*⁵, kao temeljni povijesni izvori za ćirilometodsku slavensku povijest, ne spominju Hrvate i njihov doticaj s glagoljicom. Povijesni izvori s kraja 9. i početka 10. st. koji bi hrvatsku kulturu povezali s ćirilometodskom tradicijom su izostali ili još nisu pronađeni, a najranije potvrde glagoljaštva u Hrvata potvrđuju pronađeni epigrafski spomenici koji sežu u početak 11. stoljeća. Već je u nešto kasnijim izvorima, onima koji spominju akte splitskih sabora (925., 928.), naglašena briga zbog snažne ukorijenjenosti slavenskog bogoslužja među Hrvatima. Ta zasebna pojava glagoljske srednjovjekovne kulture u Hrvata prepoznatljiva je po bogatoj ćirilometodskoj

---

³ Uz misijsku djelatnost svete braće povezuju se pisma triju papa: Hadrijana II, Ivana VIII i Stjepana V. Hadrijanovo pismo upućeno knezovima moravskih i panonskih Slavena Rastislavu, Svatopluku i Kocelju (869.) sačuvano je u staroslavenskom prijevodu u 8. glavi *ŽM*. Od više pisama Ivana VIII sačuvana su po dva pisma upućena Metodu (879., 881.) i Svatopluku (879., 880.). Sačuvano je i osam fragmenata upućenih tadašnjim nositeljima političke i crkvene vlasti koji sudjeluju u događajima oko uvođenja slavenskog bogoslužja: kralju Ludoviku i njegovom sinu Karlmanu, knezu Mutimiru te biskupima Salzburga, Passaua i Freisinga. Pisma pape Stjepana V upućena su knezu Svatopluku i legatima koje šalje moravskim Slavenima 885. godine. (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 34.).

⁴ I. PETROVIĆ, 1988, 8-11.

⁵ Za Panonska *Žitja* se upotrebljava i termin *legenda* što upućuje na stajalište nekih, koji tom staroslavenskom izvoru ne pridaju povijesnu vrijednost, već ga isključivo smatraju legendarnim hagiografskim štivom. Drugi su uvjereni da se nakon uklanjanja hagiografsko-legendarnog izričaja mogu iščitati značajni povijesni podatci. *Žitja* sadrže dva dijela: *Žitje Konstantinovo* (*ŽK*) i *Žitje Metodovo* (*ŽM*) (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 31.). To su prvi slavenski izvorni tekstovi koji uz književnopovijesne i književnoestetske odlike imaju iznimnu povijesnu vrijednost. *ŽK* je nastalo odmah nakon Ćirilove smrti, najvjerojatnije u Panoniji, a sastavio ga je Kliment Ohridski. *ŽK* je apologetsko djelo koje iznosi Ćirilovo učenje o ravnopravnosti slavenskog jezika, bogoslužja i pisma s grčkim i latinskim jezikom, bogoslužjem i pismom. Djelo o Konstantinu je dogmatski utemeljeno (Pavlova teologija i Sv. pismo) i disciplinski opravdano o čemu svjedoči Papin blagoslov slavenskih knjiga, kao i pjevana slavenska misa u crkvi sv. Petra u Rimu. Utemeljenost nalazi i u tradiciji narodnih jezika u književnosti i bogoslužju kršćanskog Istoka. *ŽM* je svakako nastalo prije progona Metodovih učenika iz Moravske 886. koje se u djelu ne spominje. Djelo je nastalo kao apoteza Metodove slavenske Crkve koja ima samostalnu organizaciju i odobrena od Pape. Ta je crkvena organizacija upravno i politički vezana uz Koceljevo kneževstvo ali i za sav slavenski narod. U *ŽM* do izražaja dolazi čvrsta veza slavenskog nadbiskupa i pojedinih slavenskih prvaka. Iz *ŽM* doznajemo i o poslanici Ivana VIII Svatopluku *Industriae tuae* koja je zabilježena tek u kratkom registu. Djelo progovara o pitanju Metodove crkvene jurisdikcije, a odnosi se na prava Svete stolice na panonski prostor, Ilirik i općenito na sve zemlje koje nastanjuju Slaveni. Da *ŽM* nije ušlo u (zapadne) brevijare potvrđuje i njegovo nepostojanje u hrvatskim glagoljskim brevijarima. Da je ono poznato u 9. i 10. st. u Hrvatskoj dokazuje pismo pape Ivana X splitskom nadbiskupu Ivanu (J. BRATULIĆ, 1992, 16-18.).

tradiciji kroz punih deset stoljeća, zasnovana još u velikomoravskom razdoblju, a možda i istodobna bizantskoj kulturnoj i vjerskoj misiji među Slavenima.⁶

Još od Luciusa i Farlatija nižu se zapažene znanstvene rasprave o glagoljici. Daniele Farlati piše o slavenskoj liturgiji, jurisdikciji i organizaciji dalmatinsko-hrvatske crkve, a potom i o ćirilometodskoj povijesti moravskih, panonskih i dalmatinskih Slavena. Osobitu pažnju poklanja splitskim saborima i pismima pape Ivana X upućenih salonitanskom nadbiskupu Ivanu i kralju Tomislavu. Prvi susret Hrvata s moravskom misijom Farlati je smjestio u 867. kada solunska braća preko dalmatinskog prostora putuju u Rim.

Farlatijevi pogledi i koncepcije postali su temelj hrvatske povijesne znanosti 19. stoljeća, a ponavljaju se i u radovima hrvatske historiografije i filologije do današnjih dana. Pitanjem ćirilometodske misije i Hrvata nakon Farlatija posvetili su se i Ivan Kukuljević Sakcinski, Franjo Rački i Tade Smičiklas, te Vatroslav Jagić, Šime Ljubić i Vjekoslav Klaić. U to je vrijeme prikupljena, sistematizirana i istražena izvorna ćirilometodska građa i objavljene mnoge rasprave i sinteze te književno-povijesni i paleoslavistički radovi.⁷

Središnja ličnost ćirilometodskih istraživanja u hrvatskoj znanosti i historiografiji u drugoj polovini 19. st. svakako je Franjo Rački. Njegov istraživački rad započinje radovima iz ćirilometodske povijesti kojim otvara put novom pristupu istraživanja tog područja. U vatikanskoj knjižnici pronalazi rukopise koji se odnose na solunsku braću, bogumile i patarene, kao i na spise koji se odnose na crkvenu i svjetovnu vlastu srednjovjekovnih Hrvata. U Pruskom arheološkom institutu pak nailazi na literaturu potrebnu za životopis Ćirila i Metoda.⁸ Članci Franje Račkoga u *Zagrebačkom katoličkom listu* 1855. pod naslovom *Slavi slovjskih Apoštolah na njihov blagdan* kompilacija su pročitane literature i podloga vlastitom daljnjem istraživanju.

Početkom 1857. Rački je Kukuljeviću povjerio prvu glavu uvodnog dijela svoga rada *Nacrt jugoslovenskiah povijestij do IX stoletja* pod naslovom *Državne povijesti. Nacrt* je izašao 1857. kao prvi svezak djela *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjskih apoštolorov*. To je najpotpunije djelo o svetoj braći koje je ujedno postalo i glavno polazište domaćim i stranim znanstvenicima u ćirilometodskim istraživanjima (1859.). Rad ima tri dijela: I. moravska misija do Ćirilove smrti, II. borba panonsko-moravskog nadbiskupa Metoda za slavensku liturgiju te sudbina Metodovih učenika i panonske metropolije, III. važnost Bugarske i Hrvatske u širenju glagoljice te prvi dodiri Hrvata s ćirilometodskom

---

⁶ I. PETROVIĆ, 1988, 12.

⁷ I. PETROVIĆ, 1988, 13-14.

⁸ M. GROSS, 2004, 28-30.

tradicijom.⁹ Djelo se pojavljuje dvadesetak godina nakon objavljivanja *Kločeva glagoljaša*¹⁰ u Beču (1859.).¹¹ Rad tematizira pisma koja su mogla poslužiti kao uzor za stvaranje glagoljice (spominje feničko i grčko pismo te gotičke rune). U djelu izlaže argumente u korist Konstantinova autorstva glagoljice dok Klimenta Ohridskog smatra tvorcem ćirilice. Također naglašava kako nema uvjerljivih naznaka da je glagoljica proizašla iz ćirilice. Dojmljivo je njegovo stajalište o uglatosti kao indikatoru procjene starine glagoljskih tekstova. Oblost slova vidi kao utjecaj grčkog kurziva, dok pojavu uglatosti pripisuje utjecaju latinične frakture.¹² Djelo nastaje tek nekoliko godina nakon glasovitog Šafaříkovog djela *Památky hlaholského písemnictví* (Prag, 1853.). U dugogodišnjoj suradnji Račkoga sa Šafaříkom iznimno je značenje imala Bašćanska ploča i njeno otkriće. Međutim, već je povjesničar J. Dobrovský (1753-1829.) podrijetlo slavenskih pisama i najstarijih pisanih spomenika povezao s nastankom staroslavenskog jezika i djelom solunske braće.

U djelu *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća* Rački zaključuje da djelovanje svete braće dolazi neposredno sa sjevernih granica Hrvatske. Navodi kako su se sveta braća 867. preko Donje Panonije zaputila u Rim, a istim putem u Rim putovao je i Ivan svećenik (879.) koji je posrednik između Metoda i pape Ivana VIII. Ulogu posrednika zauzima i u sređivanju prilika i između Branimirove Hrvatske, ninske biskupije i Rima.

Najbolju priliku za prijenos ćirilometodskoga naslijeđa na hrvatski (i bugarski) prostor Rački postavlja u razdoblje neposredno nakon Metodove smrti. Naglašava kako Metodovi učenici zajedno s moravskim i panonskim Slavenima na hrvatska područja dolaze u nekoliko etapa: I. nakon Metodove smrti (886.), II. za vrijeme njemačkih napada i provale Mađara (894., 899.- 901.), III. nakon propasti Koceljeve kneževine (905.- 907.). Tijekom tog vremena slavenska pismenost je zauzela "svoje mjesto" i u Branimirovoj Hrvatskoj. Tako je Hrvatska, uz Bugarsku, prva prihvatila stečevine ćirilometodske tradicije, čime se našla u neizbježnom sukobu s latinskim kulturnim krugom.¹³

---

⁹ M. GROSS, 2004, 38.; I. PETROVIĆ, 1988, 15.

¹⁰ *Kločev glagoljaš* je napisan u 11. st. i vjerojatno je imao 552 lista od kojih je sačuvano svega četrnaest. Kodeks je u 1. pol. 19. st. u vlasništvu grofa Parisa Cloza po kojem je dobio ime *Glagolitica Clozianus (Clo)*. Do kraja 15. st. kodeks je u vlasništvu Frankopana gdje se častio kao kućna relikvija. Zbog sličnosti oble glagoljice u *Clo* s onom u sinajskim kodeksima, jedni smatraju da je tekst napisan u Makedoniji, dok drugi smatraju da je napisan u Hrvatskoj. Vjerojatno je kodeks nastao na hrvatskom prostoru, prepisan s makedonskog predloška (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 101.); U samom pismu ne nalaze se naznake uglatosti, pa se pismovna povezanost traži s tekstovima istočnog krila. M. ŽAGAR, 2013, 247.

¹¹ M. ŽAGAR, 2013, 20.

¹² M. ŽAGAR, 2013, 21.

¹³ I. PETROVIĆ, 1988, 16.

Pitanjem glagoljice i ćirilice Rački se posvetio u radu *Pismo slovjensko* (1861.) koje je posvetio Šafariku. Djelo se sastoji od dva dijela: I. slavensko pismo prije Ćirila, II. Ćirilovo pismo. Zaključuje da je Ćiril stvorio glagoljicu koja s učenicima pristiže u Hrvatsku gdje će ostvariti tisućljetnu tradiciju, dok će u Bugarskoj to isto pismo ubrzo uzmaknuti pred ćirilicom.¹⁴ Povećano zanimanje za ćirilometodsko pismo i glagoljicu potaknuto je uvjerenjem Strossmayera i Račkoga o budućem sjedinjenju Zapadne i Istočne crkve. Nadu za ostvarenje navedenog događaja pobudila je enciklika pape Pija IX upućena odijeljenoj braći, nakon čega je uslijedio sastanak četvorice patrijarha i dvadeset devet episkopa koji su osudili papinski prozelitizam. Naknadno je Krimski rat onemogućio poboljšanje odnosa između Katoličke i pravoslavnih crkava.¹⁵

Mnoge su misli Franje Račkoga i danas prihvatljive i čvrsto su polazište njegovim suvremenicima kao i kasnijim znanstvenicima u proučavanju iste tematike. Naime, od Račkoga do danas razvilo se mnogo pretpostavki, tvrdnji i teza posve različitog tumačenja o prijenosu i prihvaćanju djela svete braće u Hrvata. Tako je određeni broj autora smatrao da jurisdikciji sirmijske nadbiskupije, osim Moravske i Panonije, pripada i Donjopanonsko kneževstvo (Posavska Hrvatska). Ujedno je potrebno spomenuti i opširnu raspravu o slavenskom vladaru Mutimiru (*Montenero, duci Sclavinicae*) kojeg 873. papa Ivan VIII opominje da se vrati sirmijskoj metropoliji u kojoj do 870. stoluje Metod. Skupina autora oslonjena na autoritet Stojana Novaković i Ferde Šišića smatra Mutimira srpskim vladarom, dok mnogi drugi, polazeći od Račkoga, zaključuju da se papa Ivan VIII obraća nekom od kneževa panonskih Slavena.

Često su spominjane i pretpostavke da se slavensko bogoslužje misijskim djelovanjem širilo iz sirmijske nadbiskupije na najsjevernija hrvatska područja i na prostor Dalmacije. To se moglo dogoditi tijekom boravka svete braće na Koceljevu dvoru te nakon sloma moravske misije i kneževe smrti 874. godine.

Prijenos glagoljice na hrvatski prostor mogao se dogoditi već u doba kneza Domagoja potkraj 866. ili početkom 867. kada sveta braća iz Moravske putuju preko Donjopanonskog kneževstva i Istre u Veneciju, ili pak na povratku u Panoniju i Moravsku (869-870, 880.), a možda i na odlasku i povratku iz Carigrada 882. godine.

Neki istraživači su smatrali kako su Hrvati slavensko bogoslužje primili u doba kneza Zdeslava koji je prihvatio bizantsko vrhovništvo za vrijeme shizme u hrvatskoj

---

¹⁴ M. GROSS, 2004, 40.

¹⁵ Isto, 2004, 41.

kneževini (878-879.). Ipak, najviše je prostora dano mogućnosti kako je glagoljica u hrvatske krajeve stigla u doba kneza Branimira (879-892.) i ninskog biskupa Teodozija.

Godine 880. biskup Teodozije boravi u Rimu. U isto vrijeme se zbog dokazivanja pravovjernosti i statusa slavenske crkve nalazi i panonsko-moravski nadbiskup. Mnogi su znanstvenici u ovom događaju vidjeli susret dvaju crkvenih poglavara koji su se tom prilikom mogli sprijateljiti te se slavensko bogoslužje nakon bule *Industriae tuae* knezu Svatopluku (lipanj 880.) moglo zatražiti i za hrvatsku crkvu. Time bi, uz Moravsku, i Hrvatska dobila papino dopuštenje za slavenski liturgijski jezik.

Međutim, veliki broj autora koji je tu tezu pretvorio u tvrdnju zanemaruje činjenicu da u opsežnoj korespondenciji između pape Ivana VIII i hrvatskog biskupa u Ninu i kneza Branimira nema spomena o dopuštenju slavenskog bogoslužja. Isto tako, biskupu Wichingu i knezu Svatopluku određena je koncesija oko latinske liturgije koja je pažljivo zavedena u istoj poslanici *Indutriae tuae*.

Temu o Ivanu VIII i Branimiru, Metodu i Teodoziju te kasnijem ninskom biskupu Grguru prvi je razvio Tade Smičiklas.¹⁶ Ovoj skupini autora zajednička je i rasprava o ninskom biskupu Grguru i njegovoj borbi za glagoljanje u hrvatskoj crkvi u kontekstu splitskih sabora i događaja oko njih. Pojedina razmišljanja vezana uz borbu hrvatskog biskupa s latinašima našla su temelj u borbama sirmijskog nadbiskupa s franačko-bavarskim duhovništvom.¹⁷

U prvim desetljećima 20. st. svojim se znanstvenim radom ističu četiri istraživača ćirilometodske problematike. To su Svetozar Riting, Vatroslav Jagić, Ferdo Šišić i Leo Petrović. Riting je malo toga u svom radu ispustio ili mijenjao u odnosu na dotadašnju sliku, svoja je mišljenja detaljno iznio i potkrijepio znanstvenom literaturom. Mogu se izdvojiti dva njegova značajna osvrta: prvi se odnosi na papinska regesta po kojima Teodozije u Rimu boravi tek u studenome 881. i nije se mogao susresti s Metodom; u drugom zaključuje kako se Metod pred kraj života povukao u Bugarsku, a ne u Carigrad, kamo je krenuo naknadno, stoga nije vjerojatno da je prošao kroz hrvatske krajeve.

Dvije godine prije nastanka Ritingova djela objavljena je knjiga L. Petrovića na latinskom jeziku (1908.). Djelo se odlikuje vrsnim poznavanjem cjelokupne ćirilometodske problematike, ćirilometodske literature i izvora.

---

¹⁶ I. PETROVIĆ, 1988, 18.

¹⁷ Svoja mišljenja o Grguru Ninskom iznio je niz autora: P. J. Šafarik, I. Kukuljević – Sakcinski, M. Mesić, I. Tkalčić, Š. Ljubić, Š. Milinović, T. Smičiklas, I. Broz, Đ. Šurmin, V. Klaić, I. Prodan, M. Medini, F. Pastrnek, R. Horvat, R. Strohal i M. Perojević (I. PETROVIĆ, bilj. 20).

Mišljenje Vatroslava Jagića o prvim dodirima Hrvata s djelom svete braće doznaje se u njegovoj *Hrvatskoj glagoljskoj književnosti*. Njegov opsežan rad odnosi se i na proučavanje staroslavenskih i crkvenoslavenskih spomenika koji tekstološkom obradom potvrđuju da Hrvati čuvaju veoma staru ćirilometodsku tradiciju koja svoje izvorište ima na sjeveru, još od velikomoravskog razdoblja, ali i na jugoistoku, u Makedoniji. Ta mišljenja iznosi već u *Tisućnici* (1863.) i *Primérima* (1864-1866.) i produbljuje u kasnijim radovima, posebno onima koji se odnose na proučavanje pojedinih spomenika. Njegova su mišljenja postala temelj hrvatske paleoslavistike. Radove objavljuje do 20-ih godina 20. stoljeća, a među najznačajnijima su *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache* i pregled hrvatske glagoljaške književnosti iz 1913. godine.¹⁸

Dvadesetih godina 20. stoljeća izlazi zamjetan broj historiografskih radova koji problematiziraju prihvaćanje i širenje slavenskog bogoslužja među Hrvatima. Ti su naponi vidljivi osobito oko 1925. kada se obilježava tisućita obljetnica hrvatskog kraljevstva i prvog splitskog sabora (925.). Tada izlazi i kapitalno Šišićevo djelo *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* i *Zbornik kralja Tomislava*. Njegova obimna znanstvena sinteza povijesti Hrvata do 12. stoljeća sadrži sva ranija proučavanja i dostignuća hrvatske historiografije do početka 20. stoljeća u kojoj istaknuto mjesto pripada i opsežnoj ćirilometodskoj problematici s naglaskom na ostavštinu svete braće među Hrvatima.

Uz *Zbornik kralja Tomislava* i 1925. godinu ponovno je pokrenuta rasprava s potpuno oprečnim rezultatima o dvama splitskim saborima i autentičnosti sinodalnih akata¹⁹. Još je Lucius dva i pol stoljeća ranije spisima osporio autentičnost²⁰, a za njim i mnogi drugi, čime je ponovno pokrenuta rasprava o sudbini slavenskog bogoslužja među Hrvatima krajem 9. i početkom 10. stoljeća. Interesantna je rasprava i zaključak Josipa Srebrniča da su sva mjesta u aktima splitskih Sabora koja se odnose na slavensku liturgiju među Hrvatima naknadno

---

¹⁸ I. PETROVIĆ, 1988, 19-21.

¹⁹ Najranije izričite vijesti o slavenskom bogoslužju u Hrvata donose dva pisma pape Ivana X (914. – 928.). Pisma se datiraju u 925. godinu. Jedno je pismo upravljeno salonitanskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima, a drugo kralju Tomislavu, zahumskom knezu Mihaelu, splitskom nadbiskupu Ivanu i svim biskupima, županima, svećenicima i sveukupnom puku slavenskih zemalja *Sclavinia terra* i *Sclavinarum terra*, a odnosi se na Hrvatsku i Hum. Oba pisma vezana za prvi splitski sabor 925. Vjerojatno su se čuvala u arhivu salonitanske metropolije s drugim zapisima o saborima 925. i 928. godine. Do nas su sinodalni akti došli s povijesnim djelom Tome Arhidakona *Historia Salonitana mayor*. Predlošci prepisanih tekstova su se izgubili pa su rukopisi s tekstom *Historia Salonitana mayor* sve mlađi prijepisi iz razdoblja od 16. do 18. stoljeća (R. KATIČIĆ, 1986, 12, 23.); U aktima crkvenih sabora treba razlikovati pisma i sinodalne odluke. Pisma su originalna dok su odluke crkvenih sabora prerađene. Bilo je potrebno u historiografiji izdvojiti izvornu građu od dijela teksta koji ne pripada ni papinskim pismima ni zaključcima sabora. Taj tekst je pripadao kompilatoru sinodalnih zaključaka i prepisivaču papinskih pisama (N. KLAJIĆ, 1972, 149.).

²⁰ R. KATIČIĆ, 1986, 12.

ubačena. Takvom se mišljenju suprotstavio Vjekoslav Klaić. O početcima i karakteristikama najstarijeg slavenskog bogoslužja među panonskim Hrvatima pisao je F. Fancev.²¹

Nakon brojnih i obimnih pregleda, radova i sinteza vezanih uz rano razdoblje ćirilometodske znanosti pojavila su se nova mišljenja o prihvaćanju slavenskog bogoslužja i glagoljaštva među Hrvatima od 9. do 11. stoljeća. Primarno područje prihvaćanja glagoljske tradicije više nije hrvatsko kneževstvo nego biskupije i gradovi bizantske Dalmacije. Nastaju nova mišljenja o ulozi Grgura Ninskog u borbi oko hrvatske crkve, slavenskog liturgijskog jezika i glagoljice. Mijenja se dotadašnja slika odnosa među suprotstavljenim stranama: hrvatske glagoljaške i latinske u dalmatinsko-hrvatskoj crkvi. Mijenja se stav o glagolizmu kao pokretu odnosno nacionalnom otporu protiv latinizma. Postupno se oblikuje mišljenje koje je među poznavateljima tematike poznato kao koncepcija *L. Katić – M. Barada – N. Klaić*.²²

U kratkoj raspravi (1927.) koja se odnosi na akte splitskih Sabora. Lovre Katić je zaključio kako nijedan izvor ne navodi ninskog biskupa kao borca za glagoljicu. Katić ističe kako se Grgur Ninski zalaže za integritet svoje biskupije nad dalmatinskim biskupima i za oslobođenje Hrvatske od dalmatinskih Romana. Dvije godine kasnije Miho Barada u svojoj raspravi *Episcopus Chroatensis* upozorava na nepostojanje podataka o uvođenju glagoljice i slavenskog bogoslužja u dokumentima. Barada misli kako Metodovi učenici tijekom bijega iz Moravske nisu pristizali u hrvatske krajeve nego u dalmatinske gradove koji su politički i crkveno pripadali Bizantskom Carstvu, u kojem je glagoljicakao pismo Istočne Crkve nešto uobičajeno i naravno. Biskupi dalmatinskih gradova nisu se protivili glagoljici, a ninski biskup je zahvaljujući krivim Farlatijevim zaključcima postao vođa hrvatske crkve u borbi za glagoljanje. Međutim, u jeku borbe za vlast latinskog Splita nad hrvatskim klerom i ninskom biskupijom ninski se biskup zalagao prvenstveno za integritet svoje biskupije.

U borbi za opstanak hrvatske crkve slavensko bogoslužje moglo je imati samo sporednu ulogu. I Jagić napominje kako u papinskim dopisima devetog stoljeća tako i pismu pape Lava VI iz 928. nema opomena i prekoravanja koja spominju slavensku liturgiju. Glavna vijest odnosi se na ninskog biskupa kojem se dokida Stolica i nudi premještaj u Skradin.²³

Hrvatski filolog i paleoslavist Josip Hamm odbacuje dotadašnju pretpostavku da Metodovi učenici dolaze na istočnu obalu Jadrana u Branimirovo doba. Hamm misli da je slavensko bogoslužje našlo svoje mjesto za vladanja kneza Domagoja. Smatra kako slavenska

---

²¹ I. PETROVIĆ, 1988, 22.

²² Isto, 1988, 23.

²³ I. PETROVIĆ, 1988, 24-25.

liturgija nije uspjela pustiti dublje korijene na velikom prostoru Branimirovog kneževstva. Mišljenje novije hrvatske historiografije o dolasku Metodovih učenika na područje bizantske Dalmacije Hamm nije prihvatio. Vjekoslav Štefanić u svojoj studiji *Tisuću i sto godina od moravske misije* traži putove prijenosa nasljeđa solunske braće Hrvatima i naglašava kako to pitanje nije raščišćeno.

Škrtost povijesnih izvora i najstariji hrvatski glagoljski spomenici toliko su rijetki da treba pretpostaviti kako je ćirilometodska baština na hrvatske prostore pristigla nečujno, bez značajnijih epizoda. Većina faktora koji su relevantni za proučavanje ćirilometodske tradicije vezuju se uz Bugarsku pošto su se onamo sklonili učenici čiji su nam spisi poznati. Štefanić pretpostavlja da je 880. Metod u Rimu došao u doticaj s benediktincima iz Dalmacije a potom i putovao kroz Dalmaciju. Nakon duge rasprave o splitskim sinodalnim aktima on je prvi obratio pažnju na činjenicu kako papa Ivan X istodobno opominje, s jedne strane, kralja Tomislava i hrvatski narod (koji zajedno s ninskim biskupom priznaje jurisdikciju rimskog Pape) naglašavajući potrebu korištenja latinskog jezika u bogoslužju, a s druge strane, dalmatinske biskupe (tada pod vrhovništvom Bizanta i carigradskog patrijarha), optužujući ih da se po njihovim biskupijama širi *Methodii doctrina*. Pri tome iznosi mišljenje da jedan dio Metodovih učenika prognanih iz Moravske, nakon venecijanskog ropstva, naseljava bizantska područja u Dalmaciji i Kvarnerskom otočju, pošto se nisu svi povukli u Carigrad. Naknadno je, padom staromoravske države (906.), na područje kvarnerskih otoka možda pristigao ostatak učenika s izbjeglim narodom. Time je Štefanić nadogrudio Baradino mišljenje.²⁴

Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. o povijesnoj pozadini i počecima glagoljske pismenosti u Hrvata piše Nada Klaić. Svojim radovima analizira i formira pretpostavke i mišljenja iznesena još u prvom razdoblju ćirilometodskih istraživanja. Nakon značajne rasprave *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću* svoja kasnija istraživanja je sabrala u sintezi ranosrednjovjekovne povijesti Hrvata. Autorica smatra da se glagoljska pismenost i slavenski liturgijski jezik u Hrvata pojavljuju i razvijaju u bizantskoj Dalmaciji, među Hrvatima izvan granica hrvatske kneževine, ali ne vezan isključivo za bizantska područja. Toponomastička istraživanja Petra Skoka potvrđuju zamjetnu naseljenost Hrvata na području bizantske Dalmacije u 10. i 11. stoljeću. U 9. stoljeću treba isključiti mogućnost za zahtjevom narodne crkve koja bi ostvarila i neku političku ulogu, a što se u 10. stoljeću također nije moglo promijeniti. U teškim okolnostima za ninsku biskupiju tijekom održavanja splitskog sabora 925. (i 928.) ninski biskup nije mogao misliti na slavenski

---

²⁴ Isto, 1988, 26-27.

liturgijski jezik i borbu za glagoljicu.²⁵ Na temelju iznesenog Klaić ističe da glagolizam nije pokret kako su to navodili slavisti, niti može imati nacionalnu podlogu u hrvatskom srednjovjekovlju (slavenski liturgijski jezik ipak ostaje vezan za područja dalmatinskih biskupija).²⁶

Tijekom reformističkog i protureformističkog pokreta u 11. st. i borbe za investituru glagoljaštvo pronalazi svoje mjesto u sklopu protureformne crkve pape Honorija II. Povoljne političke okolnosti za neometan razvoj, iako kratko, glagoljaštvo nalazi u sklopu Dalmatinske marke koju čini dio bizantske Dalmacije (Rab i kvarnerski otoci) s dijelom hrvatskog kneževstva (liburnski dio Istre te dio Hrvatskog primorja do Senja). Iako je Dalmatinska marka uskoro doživjela propast glagoljska pismenost je ostala trajna baština Hrvata na tom području odakle se širi na područje Istre i ostaloga hrvatskog prostora.²⁷

Rasprava o ćirilometodskoj tematici u našoj historiografiji još nije završena; neki se povjesničari i dalje drže teza i mišljenja starije historiografije, drugi se priklanjaju gledištima novije historiografije, dok treći nastoje pomiriti suprotstavljena mišljenja. Među hrvatskim filozofima koji podupiru novo mišljenje hrvatske historiografije ističu se Eduard Hercigonja²⁸ i Radoslav Katičić²⁹. Strani znanstvenici uglavnom zastupaju mišljenje starije hrvatske historiografije.³⁰

---

²⁵ N. KLAJĆ, 1965, 227

²⁶ N. KLAJĆ, 1965, 225-226, 228.

²⁷ I. PETROVIĆ, 1988, 28.

²⁸ Značajan je njegov enciklopedijski članak *Glagoljaštvo i glagolizam* u kojem obrađuje najranije razdoblje glagoljske pismenosti u Hrvata.

²⁹ Autor je objavio niz značajnih radova posvećenih najranijem razdoblju hrvatske književne kulture: *Die Literatur des frühenkroatischen Mittelalters in ihren slawischen und europäischen zusammenhängen, Književnost hrvatskog ranog srednjeg vijeka, Methodii doctrina* (I. PETROVIĆ, 1988, 29.).

³⁰ I. PETROVIĆ, 1988, 30.

3 RAZVOJ I OBILJEŽJA GLAGOLJSKE PALEOGRAFIJE

Za razliku od precizno strukturiranih paleografija, poput grčkih, latiničnih i ćiriličkih, koje ciljano obrađuju i predstavljaju raznolikost pisanja, glagoljskim je paleografijama zajedničko inzistiranje na podrijetlu glagoljice, i to kroz razmatranje svakog slova. Glagoljica je zbog nepoznavanja podrijetla i nedostatka autentičnih tekstova iz vremena svog nastanka izuzetno zanimljiva i filologiji. Stoga je rekonstrukcija grafemskog sustava i azbuke nezaobilazan dio glagoljske paleografije. Težište paleografskih radova je na cjelovitom pregledu koji prati povijest promjena u pismu. Time paleografija ima presudnu ulogu u datiranju i ubiciranju glagoljskih književnih tekstova i epigrafa.

Tom konceptu odgovaraju tek pojedine paleografije. U prvoj polovini 20. stoljeća izdvajaju se Jagićeva (1911.), Vajsova (1932.) i Štefanićeva paleografija dostupna u strojopisu. Izdvaja se i Kuljbakinova paleografija nastala prije Drugog svjetskog rata objavljena tek 2008. godine.

Zbog veće proširenosti ćiriličkog pisma težište slavista bilo je usmjereno na ćirilični krug (posebice u Ukrajini i Rusiji). Ipak se opis jednog pisma osvrtao na stanje u drugom s obzirom na slične okolnosti nastanka i početnog razvoja glagoljskog i ćiriličnog pismovnog sustava.³¹ U tom smjeru zapažena su djela Lavoslava Geitlera (1883.) *Die Albanesischen und Slavischen Schriften* i Thorvi Eckhard (1989.) *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie*.³² Eckhardt se nadovezuje na radove starijih paleografa L. Traubera i H. Fichtenaua zauzimajući se za stvaranje "kulturoloških paleografija" koje podrazumijevaju razvoj pojedinih nacionalnih pisama sa svim svojim osobitostima i različitostima.³³

Paleografija Vatroslava Jagića predstavlja jedinstven slavistički korpus kojeg odlikuje pismeno izražavanje dopunjeno književnim, jezikoslovnim i kulturološkim aspektima. Paralele se mogu pronaći na istoku, u Rusiji, u krugu ćiriličnih paleografija. Navodi kako su ruski filolozi suzdržani prema glagoljici i povijesti njezina istraživanja zbog nepovjerenja prema njemačkom (zapadnoeuropskom) poznavanju slavističke znanosti. Isto tako, Jagić naglašava značaj paleografije pri pouzdanom datiranju i ubiciranju glagoljskih spomenika i objašnjava međuočnos glagoljskog i ćiriličnog pisma.

---

³¹ M. ŽAGAR, 2013, 12

³² Isto, 2013, 19.

³³ Isto, 2013, 14.

Tijekom 20. st. mnogi radovi o ranosrednjovjekovnoj glagoljici sadrže podatak o Jeronimovu autorstvu prvog slavenskog pisma koje se tumači kao potvrda pravovjernosti Crkvi u Rimu. Poznato je da pojedina djela spominju pozadinsku namjeru same rimske Crkve koja glagoljaše podsjeća na pripadnost zapadnom kršćanskom bogoslužju o čemu piše i Jagić. Otkrićem *Assemanijevog evanđelja*³⁴, *Kločevog glagoljaša* i *Pariškog abecedarija*³⁵ krajem 18. stoljeća glagoljica preuzima prvenstvo nad ćirilicom.

Među Rusima do tog doba prevladava mišljenje da glagoljica predstavlja tajnopis i tuđu tvorevinu nametnutu Slavenima. Iskorak u takvom razmišljanju napravio je slavist Viktor Ivanovič Grigorovič koji nastanak glagoljskog pisma pripisuje Konstantinu Filozofu, a područje njene uporabe smatra znatno širim od ćirilichnog područja. Ipak, glagoljsko pitanje u Rusiji ostaje po strani, sve do predstavljanja *Kijevskih listića*³⁶ u Kijevu 1874. godine. Jagić, kao i Isaac Taylor, zastupa mišljenje da se glagoljica temelji na grčkom kurzivnom predlošku za sastavljanje glagoljičkog alfabeta, uzimajući u obzir povijesne okolnosti određenih kulturnih sredina. Do istog zaključka dolazi ruski arhimandrit Amfilohij promatrajući slova *Marijinskog evanđelja*.³⁷ Svoju znamenitu paleografiju Jagić donosi na ruskom jeziku starijeg pravopisa čime je pristup njenom istraživanju otežan.³⁸

³⁴ *Codex Assemanius* ili *Vatikanski evanđelistar* je likovno i grafički najcjelovitiji kodeks pisan u dva stupca kojem je dodan mlađi pripis ispisan glagoljicom i ćirilicom. Rukopisu pisale dvije ruke. Slovno poravnavanje i izrazita oblost datiraju kodeks u kraj 11. stoljeća. ASS je najduže poznat glagoljski kodeks (ŽAGAR, 2013, 241.). Evanđelistar ima 158 listova. Riječ je o aprakos evanđelju koje sadrži samo perikope i menologij sa spomenom makedonskih svetaca (Teodor Solunski, Kliment, Dimitrije). Godine 1736. otkrio ga je i kupio talijanski isusovac Joseph Simon Assemani (DUJMOVIĆ, 2016, 83.).

³⁵ *Pariški abecedarij* ili *Abecenarium bulgaricum* (11-12. st.) je najstariji glagoljski abecedarij sa zapisom staroslavenskih riječi poznat od početka 19. stoljeća. Ispisan je iznad starijeg latinskog rukopisa iz 10. ili 11. stoljeća. Abecedarij se sastoji od 31 slova ponad kojih se nalaze nazivi azbučnih slova ispisanih goticom:

af bocobi aedde. glagolj dobro hieft guetazello zemia iſe iſer caco. luddie. muſelice naſion. pocon reer. oflow
 𐌀 𐌂 𐌄 𐌆 𐌈 𐌊 𐌌 𐌎 𐌐 𐌒 𐌔 𐌖 𐌘 𐌚 𐌜 𐌞 𐌠 𐌢 𐌤 𐌦 𐌨 𐌪 𐌬 𐌮 𐌰 𐌲 𐌴 𐌶 𐌸 𐌺 𐌼 𐌾 𐌿
 word. hie. for. or pe. ſaraw ſa hie. peller hie. uſz hie
 𐌀 𐌂 𐌄 𐌆 𐌈 𐌊 𐌌 𐌎 𐌐 𐌒 𐌔 𐌖 𐌘 𐌚 𐌜 𐌞 𐌠 𐌢 𐌤 𐌦 𐌨 𐌪 𐌬 𐌮 𐌰 𐌲 𐌴 𐌶 𐌸 𐌺 𐌼 𐌾 𐌿

Pisani spomenik predstavlja veoma dragocjen izvor za proučavanje najstarijeg inventara glagoljske azbuke kao i izvornog čitanja pojedinih azbučnih grafema. Uz *Minhenski* (12. st) i *Preslavski glagoljski abecedarij* (9-10. st.) pripada skupini obloglagoljičnih abecedarija (ŽAGAR, 2013, 144-145, 334.).

³⁶ *Kijevski listići* su po svom sadržaju misal. Sačuvano je 13 stranica koje uključuju sakramentar (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 69.). U liturgijskom tekstu vidljiv je utjecaj latinskoga i starovisokonjemačkoga. Riječ je o misalskoj knjizi salcburško-akvilejskog kruga iz 8. ili 9. stoljeća. Rukopis se čuva u knjižnici Akademije znanosti Ukrajine u Kijevu po kojemu i nosi ime. Otkrio ga je 1870. arhimandrit Antonin Kapustin u manastiru svete Katarine na Sinaju i odnio u Jeruzalem. Jedna stranica *KI* ne pripada slavenskom kanonu. Njen sadržaj karakterizira ispreplitanje zapadne i istočne liturgijske tradicije i zacijelo je ispisana na hrvatskom jugoistoku, na području Humca, Pelješca ili dubrovačkog područja (M. ŽAGAR, 2013, 227-229.).

³⁷ *Marijinsko evanđelje* ili *Codex Marianus* sačuvan je u dva dijela. Uz sam tekst tetraevanđelja upisane su glagoljične i ćirilichne zabilješke, od kojih neke ćirilichne datiraju u 14. Stoljeća, što potvrđuje dugotrajnu upotrebu evanđelja u liturgiji, ali i dugotrajno poznavanje glagoljice, čak i u vremenu kada se njome više ne pišu

Na temelju strojopisa objavljena je 2008. *Slavenska paleografija* Stjepana Mihajlovića Kuljbakina koja prati filološku koncepciju Jagićeva rada, a ističe se sustavnim paleografskim opisom o raznolikosti slovnih oblika. Na modernost njegovog rada upućuju tehnika pisanja, jezik i otrografija. Kuljbakin navodi kako ortografija i jezik najpreciznije upućuju na pokazatelje starine i izvorišta nastanka nekog rukopisa, čime prihvaća hipotezu o većoj starini glagoljice i Konstantinovog autorstva. Također ukazuje na geometrizaciju slovnih dijelova u četverokutne i trokutne zatvorene oblike i simetričnost u nacrtu slova, što glagoljicu odvaja od grčkog kurziva. Kao ugledni ćirilski paleograf naglašava preuzimanje nekih slova iz glagoljice u ćirilicu (ž, č, ĉ, ê, ь) čime neosporno dokazuje starost glagoljice.

S obzirom da Kuljbakinova paleografija nije otisnuta, nije ostvarila snažniji utjecaj u slavistici. Njegov paleografski rad prikazuje razvojni put i podrijetlo glagoljice u individualnom autorstvu, čime potvrđuje ćirilicu kao drugo slavensko pismo. Međutim, Kuljbakin u odnosu na Jagića, nije znatnije pridonio cjelovitom paleografskom opisu glagoljskih tekstova.³⁹

Nekoliko godina nakon velike paleografije S. M. Kuljbakina tiskana je u Pragu paleografija Josefa Vajsa na češkom jeziku *Rukovět hlaholské paleografije* (1932.) koja je svojim preglednim odabirom grafičkih prikaza i fotografija najbliža upotrebljivoj monografiji o nekom pismu.⁴⁰ Vajs kao istraživač crkvene povijesti napominje važnost proučavanja povijesnih izvora koji donose podatke o okolnostima stvaranja slavenskog pisma. Među njima se ističu *Žitja Svete braće* i *Traktat Crnorisca Hrabra*⁴¹ kao prvi povijesni izvori o Slavenima,

---

liturgijske knjige. Rukopis je napisala jedna ruka. U starijoj literaturi navodi se da je jedan dio kodeksa (171 folij) pronađen u skitu Svete Bogorodice na Svetoj Gori (1845.), dok noviji podatci upućuju da je tetraevanđelje pronađeno na drugom mjestu na Atosu, u manastiru Svetoga Atanazija. Drugi dio (2 folija) je pronađen u Solunu (nekoliko godina prije). Kodeks nije sačuvan u cijelosti. Većina paleoslavista kodeksu pripisuje makedonsko određenje s nastankom na sjevernijim područjima, na kojima su prisutnije štokavske osobine. Neki paleoslavisti smještaju nastanak MA na istočna štokavska područja (A. I. Soboljevski, V. Vondrák, S. M. Kuljbakin i dr.). Uz istočna područja hrvatskog glagoljaštva vezuju ga V. Jagić i J. Vrana, dok ga neki smještaju u početke srpske pismenosti (npr. Đ. Trifunović) (ŽAGAR, 2013, 239-240.).

³⁸ M. ŽAGAR, 2013, 27-29.

³⁹ Isti, 2013, 30-32.

⁴⁰ Isti, 2013, 33.

⁴¹ U slavističkoj znanosti nema suglasja o podrijetlu Crnorisca Hrabra. Neki su mislili da je Hrabar vlastito ime što podrazumijeva naslov "Hrabra, crnorisca", a ne onako kako se u prijepisima susreće. Da je riječ o pridjevu, prijepisi bi nosili naslov "Crnorisca Hrabrago". Pomišljalo se da je autor *Traktata* sam Konstantin Filozof "hrabar crnorizac" ili Kliment Ohridski, odnosno Naum. Među trećima je prevladavalo mišljenje da je riječ o Simeonu, mlađem sinu bugarskoga vladara Mihajla Borisa. Najprihvatljivije je mišljenje da je autor *Traktata* jedan od učenika solunske braće, što potvrđuje dobro poznavanje moravskih prilika. Isto tako, autor zna za upotrebu grčkoga i latinskoga pisma bez ustrojenja. Poznato je oko sedamdesetak prijepisa od 14. do 18. stoljeća (J. BRATULIĆ, 1992, 23-24.).

njihove rune kao i pokušaji da se slavenski zabilježi grčkim i latinskim slovima. U nekim segmentima Vajsovo djelo je do danas najiscrpnije.

Vajs navodi najstarije tekstove obaju slavenskih pisama i izvještava o tada novopronađenim grafitima u crkvi cara Simeona u Preslavu. Piše o snažnom otporu ruskih slavista razmišljanju o autorstvu Konstantina Filozofa, koju je u prvoj polovini 19. st. potvrdio Pavel Josef Šafařík, najveći slavistički autoritet u zapadnoj Europi. Posvećuje mnogo pažnje tada istaknutoj hipotezi o polazišnoj osnovi glagoljice u grčkoj minuskuli i razmatranju pojedinih glagoljičnih slova preuzetih iz istočnog alfabeta (koptskog i hebrejskog) koji je Konstantinu bio poznat.⁴² Obradio je pismovni materijal u širokom rasponu, a u analizi slovnih oblika oslanja se na Jagićeve opise slova, dok odnos uglatosti i oblosti ne ističe. Glagoljski korpus s obzirom na paleografske osobitosti dijeli na moravsko-panonsko razdoblje, bugarsko-makedonsko razdoblje, te hrvatsku glagoljicu, dospjelu s pravca sjevera – iz Panonije, te s jugoistoka – iz Makedonije, dijeleći ih u tri skupine s obzirom na razdoblja.⁴³

Otprilike nakon pola stoljeća slijedi paleografija najboljeg poznavatelja hrvatskoglagoljskih tekstova Vjekoslava Štefanića (1900.-1975.) *Pregled glagoljske paleografije*, koja je uz *Pismo slovjensko* napisana na hrvatskom jeziku. Štefanićeva paleografija donosi podatke o povijesnom kontekstu, tekstološkim okvirima, primarnim i sekundarnim izvorima kao i samom staroslavenskom jeziku i njegovim redakcijama. Autorovo dugogodišnje iskustvo u dodiru s glagoljskim tekstovima svih razdoblja i prostora čini ovaj paleografski rad iznimno vrijednim. *Pregled glagoljske paleografije* predstavlja sveobuhvatnu rekonstrukciju glagoljskog pisma tijekom 20. st. na putu do izvornog modela prvotne Konstantinove glagoljice.⁴⁴

Prvi priručnik slavenske paleografije na njemačkom jeziku objavljen je 1989. godine. Riječ je o velikoj monografiji na temelju prerađene disertacije Thorvi Eckhardt pod nazivom *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie*. Rad zauzima istaknuto mjesto zbog važnosti hipoteza o podrijetlu glagoljskog pisma i zakonitostima njegova razvoja. To je suvremena paleografija koja znanstvenu disciplinu temeljito ukorjenjuje u određenu kulturnu sredinu. Eckhardt ističe neprikladnost termina "slavenska paleografija" čime se latinično pismo velikog dijela Slavena smješta izvan fokusa. Napominje da se najvažnije paleografske posebnosti pojavljuju na razini većoj od najmanje pismovne

---

⁴² Isto, 2013, 35-37.

⁴³ Isto, 2013, 38-39.

⁴⁴ Isto, 2013, 40-41.

jedinice prepoznatljive u retcima, stupnju slovnog poravnavanja, što uvjetuje mijene u izgledu slovnog nacрта.

Autorica upozorava kako je pismovna posebnost rezultat procesa pisanja i ne može se odrediti zasebnim, čvrsto definiranim i izoliranim pojavama. Naglasak je na proučavanju grafičke forme slova i postignutog vizualnog dojma kod čitatelja, kao i težnji jednostavnijem ispisu s primjerenom razlučivosti u slovnom nizu. U proučavanju staroslavenskih pisama navodi tri ključna događaja: kad je Gelasius Dobner posumnjao u predaju da je sv. Jeronim autor glagoljice, a Konstantin Filozof ćirilice (1785.), kad je P. J. Šafařík, nakon otkrića *Praških listići*⁴⁵ 1855. godine napokon priznao prioritet glagoljice (1858.) i kada je Nikolaj Durnovo na temelju povijesno-dijalektoloških istraživanja istaknuo da ćirilsko *šta* Ш ne može biti ligatura slova *š* (Ш) i *t*(Т), pošto se takav izgovor [št] u vrijeme nastanka glagoljice nije mogao pretpostaviti jer je izveden prema glagoljskome obliku Ш⁴⁶, a ne obrnuto.⁴⁷

Eckhardtova naglašava da je glagoljica preuzela i neka slovna rješenja iz latiničnog pisma. Pitanja uzora ostavlja otvorenima iako navodi kako je novo glagoljsko pismo izrazito autorski utemeljeno. Naglašava duktusnu posebnost *Praških listića* u razlikovanju debelih i tankih linija koja je postignuta kosim podrezivanjem pera. Tim postupkom postignuta je uglatost slova. Podrezivanje pera karakteristično je za zapadne pismovne tradicije. Iste se osobitosti pojavljuju u hrvatskim glagoljskim tekstovima starijeg razdoblja, također uglatog oblika. Utjecaj latinice prepoznatljiv je i po uvođenju "latiničnog m" u mlađim tekstovima, dok je štapić oznaka za poluglas koji se razvija iz latinskog *I*.

Nadalje, autorica piše o postupnoj minuskulizaciji i uspostavi četverolinijskog pisanja što karakterizira uglatost slovnih linija (oblika) između dvije glavne linije, koje se potom spretno udružuju u ligature pri čemu tekst postaje oku čitljiviji. Reformni proces vjerojatno se provodio u benediktinskim glagoljaškim samostanima u Dalmaciji i na Kvarneru. U svom

---

⁴⁵ *Praški glagoljski ulomci* jedini su tekst staroslavenskoga kanona koji se uvrštava u češko-moravsku redakciju. Vjerojatno potječu iz benediktinskog Sazavskog samostana u 11. st. ili u moravskom samostanu *Hradišće* (osnovan 1078.). Oba su tijekom 11. st. njegovala slavensku pismenost. Ulomke su kao faksimil objavili P. J. Šafařík i K. Höfler 1857. godine. Riječ je o dva pergamentna lista od kojih je prvi palimpsest (istrugan tekst također je pisan glagoljicom). Pismo drugog lista slično je istruganom tekstu prvog lista te se smatra nešto mlađim (M. ŽAGAR, 2013, 233-234.). Samostan u *Sazavi* (nedaleko Praga) osnovan je 1032., a razoren 1097. godine. U sklopu samostana djelovali su redovnici latinskoga i redovnici slavenskoga bogoslužja. Slavenski redovnici češće su napuštali samostan i vraćali se, ovisno o naklonosti vladara (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 146-147.).

⁴⁶ M. ŽAGAR, 2013, 177,181.

⁴⁷ Isto, 2013, 43.

radu donosi različitosti slova u deset glagoljskih spomenika od *Zografskog evanđelja*⁴⁸ do *Dijaloga pape Grgura* iz 16. stoljeća. Pregled pisanja alfabeta u nizu omogućava usporedbu konkretnih slova čijim se pozicioniranjem u retku ističe stupanj minuskulizacije. Autorica se bavi i zapadnom ćirilicom i bosančicom. Cjelokupno djelo predstavlja nemjerljiv napredak u postavljanju paleografije glagoljskog pisma, proučavanju odnosa glagoljice i ćirilice te prepoznavanju razvojnih procesa koji mijenjaju pismo, kako kod oble glagoljice, tako i kod hrvatske ugate glagoljice.⁴⁹

Radovi Thorvi Eckhardt bili su najvažniji poticaj za sastavljanje Žagarove paleografije. Prethodnim glagoljskim paleografijama osnovni je cilj predočiti raznolikost slovnih oblika kako bi se otkrile poveznice među kodeksima, pravci utjecaja i različitosti pisanja unutar pojedinih rukopisa. Paleografija Matea Žagara promatra pisani materijal kao tekst, jezičnu veličinu sa zadanim smjernicama koje obuhvaćaju razvrstavanje planova pismovnih promjena. Autorova prvotna namjera je postav i razvoj glagoljskog pisma od rekonstruiranog početka do pojave glagoljskoga tiskarstva s uvidom u osebnost i mijene glagoljskog pisma i pisanja u hrvatskim zemljama. Opis nacionalnog glagoljskog korpusa Žagar donosi kronološkim redom kroz tri sveska. Prvi svezak *Uvod u glagoljsku paleografiju 1* donosi glagoljske spomenike 10. i 11. stoljeća. Drugi svezak uključuje srednjovjekovni glagoljski materijal do tiskarstva, a treći obrađuje paleografiju hrvatskih novovjekovnih glagoljskih tekstova do 20. stoljeća (*Uvod u glagoljsku paleografiju 2, 3*). Autorov metodološki pristup obuhvaća tisućljetni razvoj glagoljskog pisma od najranijih sačuvanih spomenika do ustavne, polukurzivne i kurzivne glagoljice. Žagar ističe potrebu za digitaliziranjem glagoljskih tekstova staroslavenskoga kanona, čime bi se osigurala dostupnost za paleografska istraživanja i sustavnu obradu paleografskih raznolikosti u ranim razdobljima povijesti glagoljskog pisanja.

Uz pregled glagoljskih paleografija Žagar piše o počecima slavenske pismenosti u bizantskom kontekstu i pitanju prvenstva glagoljice. Autor navodi podrijetlo i modele ustanovljenja glagoljskog pisma, teorije nastanka, simbolično–geometrijsku koncepciju, kodificiranje ćirilice i pitanje njezina autorstva. Predstavlja grčko/bizantsko pismo kao

---

⁴⁸ *Codex Zographensis* ili *Tetraevangelium Zographense* ima 303 lista od kojih je 288 pisano glagoljicom. Na kraju tetraevanđelja ćirilicom je dodan sinaksar. Kodeks je izdao V. Jagić u Berlinu 1879. godine (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 75.). Među glagoljskim tekstovima staroslavenskoga kanona *Zografsko evanđelje* odlikuje se unutar makedonsko-bugarskog kruga najvećom starinom. Na istruganoj podlozi od 30 stranica nalaze se perikope iz Matejeva evanđelja, a ne cjeloviti sadržaj kodeksa upotpunila je mlađa ruka u 12. stoljeću (M. ŽAGAR, 2013, 238.).

⁴⁹ M. ŽAGAR, 2013, 44.

oblikovni i strukturalni model prvih slavenskih pisama te donosi transkripciju i transliteraciju kao i pregled najstarijih glagoljskih spomenika, uključujući i najstarije ćirilske tekstove, primjere paleografskih osobina i osnovne grafomorfološke promjene glagoljskih slova.⁵⁰

---

⁵⁰ Isto, 2013, 8-10.

4 PREGLED POVIJESNIH ZBIVANJA

Od sredine 8. stoljeća Mediteranom i Europom su nastojale ovladati velike sile. Za prevlast na Sredozemlju uslijedili su sukobi između Bizantskog Carstva i Saracena na istoku i karolinške države na zapadu. Do sredine 8. stoljeća Franačko je kraljevstvo sebi podčinilo gotovo sva germanska kraljevstva na kontinentu. Izvan utjecaja zapada, na prostoru od Baltika prema Jadranskom moru nalazi se Avarski Kaganat i slavenska kneževstva, dok sjeveru nastavaju Sasi, Frizi i Skandinavci. Bizantsko Carstvo je nastojalo urediti odnose sa Slavenima na svom prostoru: na pojedinim područjima u Makedoniji, Traciji, Epiru i Tesaliji, na Peloponezu te okolici Carigrada i drugih bizantskih gradova i proširiti svoj utjecaj i teritorij prema Dunavu i Italiji. U doba Karla Velikog promjenama su najprije zahvaćene slavenske zemlje. Prva je osvojena zemlja Karantanskih Slavena nakon čega Karolinzi šire svoju vlast i na područje Italije. Godine 774. Karlo Veliki je postao kralj Langobarda, a osvajanjem Furlanije, u naredna dva desetljeća, pomiče karolinške granice do rijeke Soče. Nedugo zatim (788.) završava i sukob s Istrom⁵¹ nakon čega je uslijedila karolinška ekspanzija na područje bizantskih saveznika – Avarskog Kaganata, i drugih susjednih područja u sferi bizantskog interesa – na hrvatska i slavenska kneževstva uz Jadransko more.⁵² Ta su zbivanja dovela do neminovnih sukoba s Bizantskim Carstvom⁵³ pase ratovanje Karolinga s Avarima može promatrati u okvirima općeg sukoba za prevlast u južnoj i srednjoj Europi. U tim okolnostima je i Hrvatska trebala odrediti kojoj će se strani prikloniti. O priklanjanju određenoj političkoj struji možda svjedoči veća količina zlatnih solida Konstantina V (741. – 775.) na hrvatskom području (vidi sliku 1).⁵⁴ Za stratum

---

⁵¹ N. KLAJČ, 1990, 40. Karlo u franačkoj Istri zadržava vojničku organizaciju zbog potreba neprestanog ratovanja. Isto tako, smanjuje moć gradskog patricijata pretvarajući ga u *ager publicus* na kojem naseljava Slavene. Vojvoda Ivan kao franački upravitelj u organizaciji svog gospodarstva radije tereti istarske gradove nego Slavene. Stoga se istarski gradovi i kašteli na Rižanskom saboru 804. tuže na uvedene promjene. Ovim postupkom Franci su svjesno kolonizirali Slavene u Istru (N. KLAJČ, 1990, 41-42.); N. BUDAK, 1994, 16.

⁵² Nakon stjecanja nove domovine na teritoriju nekadašnje rimske Dalmacije u drugoj polovici 7. st. Slaveni ne priznaju avarsku vlast što potvrđuje pronađeni materijal na dalmatinskim lokalitetima (K. FILIPEC, 2015, bilj. 33). Nalazi s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske odnose se na lijevanu brončanu industriju ukrašenu biljnom i životinjskom ornamentikom u tradiciji istočnomediterranskog kulturnog kruga, a u Karpatsku kotlinu dospijevaju pod bizantskim utjecajem. Riječ je o metalnim dijelovima pojasnih garnitura i ukrasnih okova konjske orme koji pripadaju horizontu Blatnica, a u grobovima se pronalaze pojedinačno. Nose ih Avari u franačkoj službi (od 796.) i Slaveni (M. PETRINEC, 2009, 152-153, 158.).

⁵³ K. FILIPEC, 2015, 33.

⁵⁴ K. FILIPEC, 2015, 41. Nalazi zlatnih *solidusa* Konstantina V i sina mu Lava IV nisu zastupljeni uz samu obalu ili u njejoj neposrednoj blizini, osim primjerka iz Nina. Veći broj pojedinačnih primjeraka novca pronađen je u zaobalnom području Dalmacije. Ta područja (zaleđe bizantskih gradova) nastanjuju slavenski rodovi a pronalasci najčešće pripadaju grobnim nalazima. O pitanju vremena i dospjeća bizantskih solida u Dalmaciju

starohrvatskih grobova s priloženim novcem Konstantina V inventaru muških grobova pripadaju tipični prilozi poput bogato ukrašenog oružja i konjaničke opreme, dok ženski grobovi donose garnituru raskošno ukrašenog nakita.⁵⁵

Slika 1. Novac Konstantina V, Arheološki muzej Split (snimio: Ivo Dragičević).

Groblja s inhumacijom i prepoznatljivim stepsko-nomadskim tradicijama pokapanja kao i ostatci kuća ili cjelovitih naseljas pratećim ostavama i različitim objektima, glavna su obilježja na područjima koja su naseljavali Avarima ili su se pak nalazila pod njihovim utjecajem. Najveći broj takvih nalazišta smješten je u nižim predjelima Panonske nizine koju sa zapadnih strana okružuju istočne Alpe, a s istoka, jugoistoka i sjevera štiti Karpatsko gorje, dok se na jugu uzdižu obronci Dinarida i pojedini ogranci Alpa. Karpatsko gorje s Panonskom nizinom i posljednjom euroazijskom stepom na zapadu prva je značajnija prepreka na putu iz unutrašnje Azije i istočne Evrope u srednju Europu i Zapad. Te velike ravničarske predjele, omeđene rijekama Tisom i Dunavom, naseljavaju Avari, dok u šumovitim dijelovima velike nizine obitavaju sjedilački narodi: Romani, Slaveni, Germani i drugi.⁵⁶

Prije dolaska Avara u Panonsku nizinu inhumacijski oblik pokapanja prakticiraju Germani, Romani, Sarmati, različite zajednice romaniziranih starosjedioca i neki Slaveni. S

---

mišljenja u znanosti su različita (T. ŠEPAROVIĆ, 2003, 132.); T. FABIJANIĆ, 2008, 108; V. DELONGA, 1981, 202, 204, 206-207. To su uvijek solidi bizantskih vladara Leona III (717. – 741.) i njegova sina Konstantina V (741. – 775.). Riječ je o pretežito sirakuškim kovovima. Taj se novac najčešće pronalazi u svojstvu obola i upućuje na jaku pogansku tradiciju hrvatske elite krajem 8. i početkom 9.stoljeća (I. MIRNIK, 2004, 211.); Jedan *solidus* je pronađen i na području Banovine. Zaštitna arheološka istraživanja gradine Brekinjova kosa blizu Gline 2011. i 2015. iznjedrila su ostatke srednjovjekovnog (sakralnog) objekta s pripadajućim grobljem. Među istraženim grobovima ističe se kneževski ukop (groblje br. 4) s priložima koji potvrđuju ratnički i socijalni status pokojnika. Uz par raskošnih pozlaćenih brončanih ostruga s osrtružnom garniturom pronađen je i privjesak od gorskog kristala obložen zlatom, a u grob je priložen i *solidus* Konstantina V. Istovjetan grobni inventar pripada i jednom kneževskom ukopu u Biskupiji kod Knina (V. MADIRACA et al, 2017, 164-175.).

⁵⁵ I. MIRNIK, 2004, 210-211.

⁵⁶ K. FILIPEC, 2015, 21.

jedne strane, seobe Slavena i pojava Avara doprinijeli su većoj prisutnosti stepsko-nomadskih tradicija ukopa, dok su s druge strane, potpomogli razvoj istočnoevropskih tradicija na šumskim i stepsko-šumskim područjima današnje Ukrajine, Poljske i Bjelorusije te Rumunjske i Moldavije (Germani, Slaveni, Alani, Balti i dr.). Navedene pojave su kod pojedinih zajednica prepoznatljive po širenju paljevinskih grobalja kao i biritualnih pokopa i inhumacije. Prilično izmijenjen način pokapanja do kraja 8. stoljeća odraz je multietničkog društva koje je okruženo raznolikim utjecajima. Pojedine su etničke skupine i dalje zadržale incineracijski ili inhumacijski oblik pokapanja, dok su druge u potpunosti usvojile pokapanje tijela pokojnika.⁵⁷ U nekim se slučajevima ne može sa sigurnošću zaključiti radi li se o ostacima grobova sa spaljenim pokojnicima ili je riječ o običaju paljenja vatre tijekom pogrebnog obreda. Uz običaj paljenja vatre pojavljuje se i razbijanje posuda. Ti su običaji rasprostranjeni na širokom slavenskom prostoru od Češke, Slovačke i Moravske i povezuju se uz ukope s humkama, do biritualnih grobalja na području Bugarske. Navedeni običaji iščezavaju krajem 9. i početkom 10. stoljeća. U Hrvatskoj ti običaji traju do polovine 9. stoljeća što potvrđuje grob 62 na Ždrijacu u Ninu s nalazom denara Lotara I.⁵⁸ Na grobljima i pojedinim ukopištima već se krajem 8. stoljeća pojavljuju zapadni i bizantski nalazi.⁵⁹

Bolje uređeni dijelovi Panonske nizine odnose se na područja koja su nekada bila pod vlašću Rimljana, a odnose se na: Panoniju, Italiju i Reciju, dijelove Norika i rimske Dacije. Zbog razmjene dobara veoma je značajan jantarni put čija se početna točka nalazi kod rijeke Soče i Čedada (*Forum Julii/ Cividale del Friuli*). U doba avarske vlasti taj put spaja Avariju s Bizantskim Carstvom i Langobardskim Kraljevstvom.⁶⁰

---

⁵⁷ K. FILIPEC, 2015, 77-78. Istu sliku pružaju i ranosrednjovjekovna groblja u Hrvatskoj iako nije u potpunosti jasno da li incineracija nužno prethodi inhumaciji (J. BELOŠEVIĆ, 1980, 44-46.); T. FABIJANIĆ, 2008, 109; U nizu otkrivenih i istraženih starohrvatskih groblja ranog srednjeg vijeka na području Dalmatinske Hrvatske značajno mjesto pripada ostacima paljevinskih groblja na Maklinovu brdu kod Kašića, u Dubravicama kod Skradina te u Morinju (Sv. Lovre) kod Šibenika, koja su preslojena ranosrednjovjekovnim kosturnim grobljima (J. BELOŠEVIĆ, 2010, 19.); F. CURTA, 2010, 31-32; Analogije urnama na Maklinovu brdu mogu se povući s avaroslavenske nekropole *Devinska Ves* kod Bratislave (7. st.) u Slovačkoj i lokaliteta *Bešanov* kod *Novy Zamky* gdje L. Kraskovska urne datira u kraj 7. ili sam početak 8. stoljeća. Slijede analogije iz *Dolny Krškane* i *Vičap – Opatovice* kod Nitre istodobne urnama na lokalitetu *Bešanov*. Paralele se mogu povući i s urnama s nekropole *Na Valach* kod Starog Mesta koju V. Hruby datira u podmaklo 8. stoljeće. Urne s paljevinskog groblja u *Lanžhotu* kod Breclava tipološkim i stilskim odrednicama podsjećaju na urne s Maklinova brda koje Poulik datira u razdoblje od 6. do 8. stoljeća. Slične karakteristike donose i urne s lokaliteta *Poukaszepet* koje Agnes Cs. Sós datira u 2. pol. 8. st. (J. BELOŠEVIĆ, 1972, 81-82.).

⁵⁸ M. PETRINEC, 2009, 114.

⁵⁹ K. FILIPEC, 2015, 21.

⁶⁰ Granica između Avara i Langobarda vjerojatno se nalazila u blizini rijeke Soče i Čedada u sjevernoj Italiji (K. FILIPEC, 2015, 26.).

Neki komunikacijski putovi su bolje utvrđeni na što upućuje gustoća kasnoavarodobnih naselja, posebno u Bečkoj zavali, Srijemu i Alföldu, te istočno i jugoistočno od Blatnoga jezera. Iz Bečke zavale izbijaju putovi što ih nadziru prometnice uzvodno uz Dunav, prema rijeci Enns. Na tom pravcu nalazi se spoj Panonske nizine s Bavarskom i tzv. Devinjskim vratima kao i područje doline rijeke Morave i rijeke Odre. Takav položaj prometnica omogućio je uspješnu intervenciju prema zapadu do Šleske i granica Tiringije te prema istoku do Male Poljske i dalje. Najlakša komunikacija odvijala se kroz Moravska vrata gdje se proteže i odsječak jantarnog puta. Nalazi bizantskog novca potvrđuju čvrste trgovinske veze između bizantske Venecije i Velike Moravske – promet sredstava, roba i ljudi između doline rijeke Morave i trgovačkih središta na istočnoj strani Alpa aktivan je cijelo vrijeme i predstavlja ključan faktor u trgovini od srednje Europe do Jadrana.⁶¹

Rubni dijelovi Panonske nizine su rudonosna područja (srebro, zlato, sol te željezo i bakar) okrenuta prema nekadašnjoj rimskoj Dalmaciji i Daciji i zapadnim rubnim predjelima Alpa (Gradišće), Češke i Moravske. Tijekom 8. i 9. stoljeća Panonska nizina je čvorište važnih pravaca prema Baltičkom moru, Bavarskoj, Italiji i Dalmaciji te prema Crnom moru, Solunu i Egejskom moru a potom dalje prema Bizantu i Carigradu.⁶²

Franačko-avarski ratovi (774.- 803.) odvijaju se kroz tri etape: I. avarska dominacija na ratnim područjima izvan Avarije (774. – 790.), II. izjednačenje snaga u sukobima unutar Avarije (791. – 795.⁶³) i III. dominacija franačke države – borbe se odvijaju unutar granica Kaganata i savezničkih zemalja do 803.⁶⁴ godine. Nakon prvih većih uspjeha na području Kaganata uslijedile su pripreme za pokrštavanje Avarije.⁶⁵

---

⁶¹ K. FILIPEC, 2015, 24. Spominje se otkup Metodovih učenika od židovskih trgovaca prispjelih iz Velike Moravske potkraj 9. stoljeća (K. FILIPEC, 2015, bilj. 20.). Uz robove iz Avarije se izvoze i konji, med i vosak, a s baltičkog područja jantar. Iz suprotnog pravca pristižu oružje i oprema, plemeniti metali, predmeti luksuzne namjene, tehnologija, svila i drugi predmeti.

⁶² K. FILIPEC, 2015, 23.

⁶³ Ž. TOMČIĆ, 2000, 151. Okosnicu u iscrpljujućim ratnim sukobima između Franaka i Avara predstavljao je prodor franačke vojske pod vodstvom Slavena Vojnomira u samo središte Kaganata. Tom je prilikom franačka vojska prodrla do avarskog h(ringa) i stekla preduvjete za opsežnu vojnu akciju slijedeće godine pod vodstvom kralja Pipina. Tom pohodu pridružena su alamanska i bavarska pojačanja koja šalje Karlo Veliki (K. FILIPEC, 2015, 59, 62.). Istočni dio Kaganata tada još nije zahvaćen vojnim operacijama (K. FILIPEC, 2015, 65.).

⁶⁴ H. WOLFRAM, 1989, 5-6; Godine 803. rat je okončan porazom Avara u zapadnim i središnjim područjima Avarije. Te je godine franački car Karlo Veliki u Regensburgu primio tuduna (*princeps*) Panonije s kojim dolaze mnogi Avari i Slaveni. Spomen Slavena uz Avare kazuje da Slaveni nisu mirno potpali pod franačku vlast (K. FILIPEC, 2015, 71.).

⁶⁵ K. FILIPEC, 2015, 62.

Godine 803. Karolinškom Carstvu su pripojene obje Panonije s dijelom Norika, Istra i Karniola te X regija Italija, Liburnija i veći dio Dalmacije te Dacija s Gornjom Mezijom. Time su pod franačku upravu uvrštene Hrvatska s drugim hrvatskim i slavenskim kneževstvima uz istočnu obalu Jadrana, pojedina bizantska područja kao i kneževstva sjeverno od Dunava, poput Nitranskog kneževstva i Slavena u Češkoj kotlini.⁶⁶ Povoljne okolnosti i novi geostrateški odnosi u sjeverozapadnom dijelu nekadašnjeg Kaganata omogućili su Moravljanima stvaranje autonomnog kneževstva koje šalje poslanstvo na bizantski dvor.⁶⁷

Početkom 9. stoljeća istočni predjeli Avarije dolaze pod nadzor Bugara ili ostaju neovisni. Višedesetljetni rat s Franačkom donio je Avarskom Kaganatu gospodarsku iscrpljenost i značajne demografske gubitke što potvrđuje prestanak pokapanja na brojnim lokacijama. Tada stanovništvo Panonije čine većinski Slaveni i Avari, ostatci Romana te bavarski doseljenici i Bugari.⁶⁸

Propadanje i slom Kaganata poklapa se s političkim uzletom bugarske države.⁶⁹ Taj novi političko-etnički element u istočnom dijelu Balkanskog poluotoka, nastao asimilacijom nekadašnjeg azijskog turkijskog naroda i ranije pridošlih Slavena (6. st.) odlikovao se izrazitim talentom za vojnu i državnu organizaciju.⁷⁰ Bugari koji su prvenstveno bili okrenuti Bizantu usmjerili su svoju pozornost na Zapad suočivši se s novom silom u zapadnom dijelu Panonske nizine.⁷¹

Na području koje su zauzeli Karolinzi oblikuju se dvije markgrofovije: Istočna ili Bavarska⁷² i Forojulijska⁷³ markgrofovija s granicom na rijeci Dravi. Unutar njih ustrojena su

---

⁶⁶ Isto, 72.

⁶⁷ Isto, 116.

⁶⁸ Isto, 337.

⁶⁹ Nakon Kubratove smrti (oko 642.) i raspada plemenskog saveza, dio Bugara pod vodstvom Asparuha (Isperih) je krenuo prema Panonskoj nizini i Donjem Dunavu. Asparuh je uspostavio vlast na području današnje južne Basarabije, a potom – uz dopuštenje cara Konstantina III – i na području oko dunavskog ušća te u sjevernoj Dobruđi, između 660. i 668. godine. Prva bugarska prijestolnica bila je Pliska, smještena nedaleko od turskog sela Adobe. Bugari su ubrzo započeli pljačkaške pohode na susjedna bizantska područja. Zbog nemogućnosti da spriječi pohode Konstantin IV Pogonat je sklopio mir s Asparuhom i prihvatio plaćanje godišnjeg danka kako bi spriječio daljnja pljačkanja. Tom prilikom Carstvo ustupa bugarsko-slavenskom savezu (679.) cijelo područje između planine Balkan i donjeg Dunava (F. ŠIŠIĆ, 1925, 271-273.). Nakon pedesetogodišnjih sukoba s Leonom III i Konstantinom V bugarska država se potkraj 8. stoljeća ponovno uzdiže (803.- 814.), osobito u doba kada se na čelu države nalazi kan Krum (F. ŠIŠIĆ, 1925, 322.).

⁷⁰ F. ŠIŠIĆ, 1925, 274.

⁷¹ H. GRAČANIN, 2013,3.

⁷² Istočna marka (K. FILIPEC, 2015, 73.).

⁷³ Godine 799. Avari su smaknuli dva franačka markgrofa: markgrofa Bavarske i forojulijskog markgrofa Erika u Tarsatičkoj Liburniji (za Erika izvori ne navode izravno Avare, to su mogli biti i građani Tarsatike, Guduskani ili Bizant) koji je ratovao na području kasnije uspostavljene Forojulijske markgrofovije. Forojulijska

vojvodstva i autonomna područja. Predstavnici tih vojvodstava su pripadnici domaćeg plemstva koji odgovaraju seniorima markgrofovima – to nisu tributarni ili vazalni knezovi nego franački vojvode. Franački upravitelji imaju titulu *comesa* ili *dux* što se prevodi kao knez ili vojvoda. Kako se vidi iz titula Trpimira ili Branimira te njihovih nasljednika hrvatski se vladari nazivaju svojim narodnim imenom – oni su slavenski knezovi ili knezovi Hrvata.⁷⁴

Karolinškim osvajanjem teritorija počinje i pokrštavanje stanovništva koja se odvija na salzburškom i akvilejskom misijskom području, koje je također odijeljeno rijekom Dravom. Počinje i izgradnja crkvi oko kojih se pojavljuju groblja.⁷⁵ Materijalni nalazi iz vremena Karolinga manje su brojni na području međuriječja Drave, Dunava i Save, kao što je to i u Lici i Liburniji. Iako su nalazi rijetki potvrđuju kompleksnu kulturnu sintezu. Ranokarolinški (merovinški) nalazi naznačuju rubna područja interesne sfere Franaka. Na unutarnjem hrvatskom prostoru taj utjecaj zalazi u Srijem, prostire se do Dinarida i Duklje i seže u zaleđe istočne obale Jadrana. Unatoč maloj istraženosti jasno je da zapadno naoružanje i ratnička oprema imaju široku primjenu na spomenutom području.⁷⁶

Od nalaza u međuriječju Save, Dunava i Drave najčešći su dvosjekli mačevi, bojni noževi, koplja s krilcima, ostruge i dijelovi pojase garniture, nakit bizantskog kulturnog kruga te grublja keramika izrađena u tehnici gnjetenja kao i "žuta" keramika izrađena na brzovrtećem lončarskom kolu. Raspored pronađenog oružja upućuje na moguća mjesta stalnog naseljavanja kao što su: ranosrednjovjekovna gentilna središta, putovi penetracije franačkih vojnih jedinica, groblja i putovi trgovačke ili misionarske djelatnosti. Nalazi su najčešći uzduž rijeke Drave i u Međimurju. Tim nalazima oružja i vojne opreme pridružuju se i kasniji karolinški nalazi koji upućuju na iznimnu važnost Međuriječja. Karolinški nalazi nešto kasnijeg vremena ukazuju na trgovinu oružjem koja se pretežito odvija sa Slavenima.⁷⁷

Pokrštavanje Hrvata na karolinškom teritoriju provodilo je akvilejsko svećenstvo, a nešto ranije pokrštavanje je pokrenuto i u bizantskoj Dalmaciji u kojoj kršćanstvo nikada nije zamrlo – nema sumnje da su Hrvati koji su pokršteni prije 812. primili krštenje na području dalmatinskih gradova. U Istri su crkvene prilike uređene 803. kada Karlo Veliki akvilejskom

---

markgrofovija proteže se od Drave i Dunava na sjeveru do Jadranskog mora na jugu. Navedeni događaji upućuju na zaključak da rat Frančke s koalicijom na bizantskom području, u Avariji i obližnjim krajevima, kao i Hrvatskoj još nije dovršen (K. FILIPEC, 2015, 68-69.).

⁷⁴ K. FILIPEC, 2015, 74.

⁷⁵ K. FILIPEC, 2015, 337.; Završetkom franačko-bizantskog rata 811. i zaključenjem konačnog mira s Bizantskim Carstvom, Karlo Veliki je proveo razgraničenje jurisdikcije akvilejskog patrijarha i salzburškog nadbiskupa. Aachenskim mirom (812.) uspostavljene su granice na istočnom Jadranu (N. BUDAK, 1994, 87-88.).

⁷⁶ Ž. TOMIČIĆ, 2000, 153-154.

⁷⁷ Ž. TOMIČIĆ, 2000, 155.

patrijarhu Fortunatu dodjeljuje istarske biskupije. Važan trenutak u hrvatskoj crkvenoj povijesti je osnivanje Ninske biskupije sa stolnom crkvom sv. Asela u kojoj stoluje *episcopus Croatorum*, ninski biskup, koji je podložan akvilejskom patrijarhu, dok su ostali dalmatinski biskupi podređeni carigradskom patrijarhu.⁷⁸

Knez Trpimir izabrao je Nin, hrvatski grad u kojem boravi dovoljno svećenika i puka što je jedan od glavnih uvjeta za osnivanje biskupije.⁷⁹ Prvi trag o Ninskoj biskupiji nalazi se u pismu pape Nikole I (izričito se u njemu ne spominje biskupija) koji upozorava da se bez Papinog dopuštenja ne može osnovati Crkva, zajednica kršćana. Kao najvažnije crkveno središte na hrvatskom prostoru Nin svoj primat zadržava i onda kada nastaju važna crkvena središta poput Sv. Marije u Biskupiji. Preko Nina franački misionari dolaze u Hrvatsku, o čemu svjedoče kultovi franačkih svetaca, imena pripadnika crkvenog klera, kao i ostatci materijalne kulture.⁸⁰ Odabir Nina kao najvažnijeg crkvenog središta u kneževstvu otvorio je početkom 10. stoljeća put ninskom biskupu Grguru da se kao dostojan protivnik naspram zadarskog i splitskog biskupa bori za metropoliju. Tim je postupkom Trpimir, poput svog suvremenika Mihajla Borisa, osnovao svoju crkvu, borio se za nju i njenog biskupa, u uvjerenju da je to najbolji put do osamostaljenja kneževstva.⁸¹

Vrijeme nakon Trpimirove smrti obilježeno je dinastičkim borbama i napadom Mlečana na Hrvatsku.⁸² Kao snažan vladar javlja se u to doba knez Domagoj († 876.) koji je osigurao hrvatsku obalu.⁸³ Domagojevi sinovi se nisu održali na vlasti pošto se Zdeslav potpomognut Bazilijevom politikom vratio u Hrvatsku.(878. – 879.).⁸⁴ Hrvatski narod i

---

⁷⁸ F. ŠIŠIĆ, 1925, 309.; N. KLAJČ, 1990, 61.

⁷⁹ N. KLAJČ, 1990, 61.

⁸⁰ N. BUDAK, 1994, 92-93.

⁸¹ N. KLAJČ, 1990, 61. Suvremeni dokument o knezu Trpimiru donosi franački teolog Gottschalk iz Orbaisa. Gottschalk je na nauci sv. Augustina zasnovao teoriju o predestinaciji. Na Trpimirovu dvoru je boravio 846. i zabilježio da je Trpimir potkraj četrdesetih godina napao bizantske gradove u Dalmaciji. Gradnja samostana u Rižinicama događa se netom nakon pobjede nad bizantskim strategom. Tako je Trpimir započeo s osnivanjem samostana koji imaju neprocjenjivu ulogu u vjerskom, socijalnom i kulturnom životu na hrvatskom prostoru. Nije isključeno da je Trpimira u toj akciji potaknuo sam Gottschalk (L. KATIĆ, 406, 408-410, 415, 421-422.); T. FABIJANIĆ, 2008, 106; Gottschalk izvještava kako Trpimir ratuje protiv "naroda Grka" što se odnosi na stanovnike bizantskih gradova na obali. Nema sumnje da su u gradovima boravili i etnički Grci kao carski dužnosnici, zajedno sa svojim obiteljima. Na takav zaključak ukazuju olovni bizantski pečati 9. i 10. stoljeća s izrazitim grčkim imenima (H. GRAČANIN, 2015b, 507.).

⁸² N. BUDAK, 1994, 22.

⁸³ Arheološki nalazi koji potječu s područja neretvanske sklavinije (prijelaz 8. na 9. stoljeće do 11. stoljeća) istovjetni su nalazima s područja Hrvatske Kneževine (područje Hrvatske i zapadne Bosne). Riječ je o nakitu, oružju i konjaničkoj opremi proizvedenoj u istim radioničkim centrima. Prostor Paganije uključivao je područje između Cetine i Neretve, otoke Brač, Korčulu, Hvar i Mljet te Mogorjelo s najistočnijim nalazom ratničke opreme iz prijelaza 9. u 10. stoljeće (M. PETRINEC, 2012, 109, 111-112.).

⁸⁴ F. ŠIŠIĆ, 1925, 360.; N. BUDAK, 1994, 24-25.

ninska crkva dolaze tada pod vrhovnu vlast carigradskog patrijarha kojemu su drugi dalmatinski gradovi već podređeni.⁸⁵ Bazilijeva Dalmacija u svom sastavu ima sva ona područja koja je nešto kasnije popisao Bazilijev unuk Konstantin Porfirogenet: Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, te Krk, Osor i Rab, uključujući predjele na južnojadranskoj obali i zaleđu. Taj je prostor uklopljen u tematski sustav koji se s juga Jadrana i Dračkog temata proširio na sjever.⁸⁶ Bizantsko je Carstvo još za pobjede nad Istočnim Gotima iskazivalo brigu za Dalmaciju posvećujući veliku pažnju njenoj sigurnosti, osobito njenom primorskom pojasu i plovnim putovima na istočnoj obali Jadrana. U to su vrijeme fortificirana ili ponovno utvrđena manja i veća *kástra* s vojnom posadom na istaknutim položajima koja nadziru plovnu rutu i naselja na priobalnom pojasu.⁸⁷

Zdeslav je ubrzo ubijen zbog probizantske politike, a zamjenjuje ga knez Branimir koji najboljeg saveznika vidi u rimskom Papi koji ima veliki ugled, kako na Zapadu, tako i u Bizantskom Carstvu. Branimir priznaje vlast Lotara I i obnavlja narušene odnose s Karolinškim Carstvom. Branimirovo doba je obilježeno ujedinjenjem Crkava i obnovom dalmatinske episkopije. Aktivnost crkvenog i političkog vrha u Branimirovo doba je usmjerena na jačanje hrvatske samostalnosti, obnovu crkava i širenje kršćanstva. To je svojevrsna karolinška renesansa s trajnim pečatom u hrvatskoj kulturi do druge polovine 11. stoljeća.⁸⁸

Među panonskim stanovništvom pokršćavanje je provodilo svećenstvo sa sjedištem u Sisku (*Siscia civitas*)⁸⁹. O postojanju crkve na području Siska možda svjedoči pronalazak pet ulomaka predromaničke skulpture koji su prikazani na slici 2, od kojih jedan ulomak sigurno potječe iz Siska (ulomak br. 1). Riječ je o ulomku ograde svetišta kojeg krasi troplet s motivom perca, širok raspored motiva i odriješiti rez datiraju. Ulomak iz Siska se datira u 9. ili 10 stoljeće.

---

⁸⁵ F. ŠIŠIĆ, 1925, 362.

⁸⁶ Daljnje je napade Slavena Bazilije I ublažio odredbom plaćanja godišnjeg poreza u zlatu travunjskom, zahumskom i hrvatskom knezu, a ne strategu u Zadru. Tako su do novca došli i vladari u zaleđu, pošto je novac uglavnom bio u opticaju u gradskim središtima na obali (N. BUDAK, 1994, 25-26.); I. GOLDSTEIN, 1992, 150; Car donosi odredbu da se porez plaća hrvatskom vladaru, a tek simboličan iznos pripadao je caru, kao iskaz podaništva carskoj vlasti (M. ANČIĆ, 1999, 17.).

⁸⁷ I. GOLDSTEIN, 1991, 9-10. Riječ je o bizantskom pomorskom "limesu" koji se sastoji od stotinjak i više utvrda podignutih od Brijuna do Elafitskih otoka u doba Justinijanove rekonkviste. Osim što su brinula za sigurnost morskih putova, uporišta su na otocima podizana i da bi štitila važnija naselja i njihov teritorij na kopnenom obalnom području (M. SUIĆ, 1995, 137.). Više u Z. BRUSIĆ, 1993.; Z. GUNJAČA, 1986.; H. GRAČANIN, 2015b, 496.

⁸⁸ N. BUDAK, 1994, 26-28.

⁸⁹ K. FILIPEC, 2015, 114, 120.; ŠIŠIĆ, 1925, 308-309.; N. BUDAK, 1994, 76-80.

Slika 2. Predromanički ulomci crkvenog namještaja, Sisak. Ulomak pod br. 1: siguran nalaz. Nalazi kamene plastike pod br. 2, 3 i 4: nesigurni nalazi (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 260.).

Pojedini ulomci kamene plastike iz Siska imaju izravne analogije s ulomcima iz Lobora i Zalavára.⁹⁰

Nakon značajnog protufranačkog ustanka u doba kneza Ljudevita⁹¹ (819. – 822.) uslijedio je ulazak bugarske vojske na teritorij Južne Panonije (do 829.). Ti događaji potakli su rekonstrukciju uprave u kojoj dotadašnja karolinška vojvodstva zamjenjuju manje sastavnice, grofovije, kako se to vidi na slici 3 (teritorijalna reforma, 828.), s dobro utvrđenim feudalnim sustavom.⁹² U isto vrijeme dinastički prevrati, građanski rat, te napadi Arapa i uspon Venecije slabe moć Bizantskog Carstva, a slavenska plemena južno od Cetine do unutrašnjih predjela Bugarske prestaju priznavati bizantsku vlast.⁹³ Donja Panonija⁹⁴ koja je dotada pod upravom forojulijskih grofova dolazi pod salzburšku upravu, dok njene istočne predjele odnosno predjele savsko-dravskog međuriječja i dijelove Donjeg Podunavlja

⁹⁰ K. FILIPEC, 2015, 260.

⁹¹ H. WOLFRAM, 1989, 7; Unatoč Ljudevitovu pozivu za pomoć knez Borna ostaje vjeran Francima. Razlog takvog ponašanja prepoznatljiv je u povoljnim političkim prilikama koje su u dalmatinskom kneževstvu osigurane Aachenskim mirom. U naknadnim nesuglasticama između dalmatinskih gradova i Borninog kneževstva, dalmatinske i hrvatske crkve, franački se dvor radije priklanja hrvatskim nego romanskim zahtjevima (F. ŠIŠIĆ, 1925, 312-313.).

⁹² K. FILIPEC, 2015, 337.

⁹³ F. ŠIŠIĆ, 318-321.

⁹⁴ Umjesto naziva Panonska ili Posavska Hrvatska u ovom radu se koristi naziv Donja Panonija (Donjopanonsko kneževstvo). Historiografski pojam Panonska ili Posavska i Sjeverna Hrvatska ne pruža vjeran prikaz stanja na terenu i nema povijesno uporište. Možda bi se taj naziv mogao upotrijebiti za 10. i 11. stoljeće (K. FILIPEC, 2015, 17.). Za isti geografski prostor odnosno prostor između rijeka Drave, Dunava i Save Hrvoje Gračanin koristi naziv Južna Panonija (H. GRAČANIN, 2010a, 3.); H. GRAČANIN, 2015, 371-372. Za više vidi kod H. GRAČANIN, 2011. Željko Tomičić koristi naziv Međuriječje Save, Dunava i Drave (Ž. TOMIČIĆ, 2000, 142.).

zauzimaju Bugari, koji na osvojena područja postavljaju svoje rektore – Ratimira i Mutimira.⁹⁵

Slika 3. Reorganizacija franačkog teritorija nakon 828. godine - rasformiranje markgrofovija. Provincije pod bavarskom upravom (b). Provincije pod talijanskom upravom (i) (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 133.).

Druga polovica 9. stoljeća obilježena je snažnom franačkom upravom i gospodarskim razvitkom Panonije. U Gornjoj Panoniji, na ušću rijeke Zale u Blatno jezero, polovinom 9. st. nastaje novo središte Blatnograd (*Mosapurc, civitas Priwinae, Urbs paludarum, castrum Chezilonis*, danas Zalavár)⁹⁶ u kojem svoje središte (*munimen, castrum*) podiže bivši nitranski knez Pribina (*Priwina*), a naslijeđuje sin Kocelj (*Chezil*). Pribina upravlja područjem između Raaba, Dunava i Drave, a istim područjem upravlja i njegov sin Kocelj do 880 godine. Putujući u Rim početkom 867. bizantski misionari Konstantin-Ćiril i Metod dolaze u

⁹⁵ K. FILIPEC, 2015, 143, 337.

⁹⁶ Istočni dio Carstva podijeljen je u nekoliko administrativnih jedinica – *comitatusa*. Uz Mosapurc jedan je takav *comitatus* oformljen i na donjem Dunavu, drugi na području Savarije (*Savaria / Szombathely, Savaria civitas*) (B. M. SZÓKE, 2009, 401-402.).

Mosaburg.⁹⁷ Njihov dolazak imao je za posljedicu povlačenje franačkih misionara iz Pribininog grada. Iz izvora se doznaje da vojvoda Kocelj obavlja korespondenciju s Papom, što odgovara praksi tog vremena u kojem franačka pokrajinska vojvodstva održavaju veze s Rimom. U istom svijetlu treba promatrati i korespondenciju vojvode Branimira s Rimom (koja se često tumačila kao rimsko priznanje hrvatske samostalnosti). Metoda je uspio svojoj novoj crkvenoj provinciji pridružiti i Koceljevu pokrajinu.⁹⁸

Uz svoje je sjedište Pribina okupio veliki broj kolonista. Nešto ranije, početkom tridesetih godina 9. stoljeća Pribina je potjeran od moravskog kneza Mojmira, a utočište pronalazi kod Ratbota, prefekta istočnih zemalja.⁹⁹ Po nalogu kralja Ludviga Njemačkog kršten je u Triesmi (Traismauer u Donjoj Austriji). Zbog sporova s Ratbotom, Pribina bježi Bugarima, a nešto kasnije dolazi Ratimiru u Sisak (*civitas Siscia*).¹⁰⁰

Vrijeme osnivanja Blatnograda može se točno odrediti na temelju podataka iz *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*¹⁰¹ oko 838 do 840 godine,¹⁰² a sjedište je identificirano na položaju *Zalavár-Vársziget* kao utvrđeni otok (*Burginsel*) koji se uzdiže nad močvarnim i šumskim područjem.¹⁰³ Najvažniji događaji comitatusa na Zali zabilježeni su u *Conversio* i odnose se na razdoblje do 870. godine. Jedan od važnijih podataka iz spisa odnosi se na darivanje cara Ludovika koji Pribini nakon primanja krštenja poklanja sto kmetskih selišta.¹⁰⁴

Kneževsko sjedište smješteno je u južnoj trećini utvrđenog otoka. Ostatak otoka obuhvaća duboki i široki fortifikacijski rov u smjeru istok-zapad koji na jugu graniči s nekadašnjim zemljanim bedemom i palisadama. Unutar sjedišta, *infra munimen Priwinae*, izgrađena je crkva sv. Marije kako se vidi na slici 4, koju je salzburški nadbiskup Liupram posvetio već 840. godine, a obnovljena je u 11. st. u sklopu novoosnovanog benediktinskog samostana.¹⁰⁵ Sjeverno od utvrđenog kneževog sijela, *in eadem civitate*, podignuta je početkom 840. drvena crkva sv. Ivana Krstitelja s krstionicom. Ta je crkva najraniji sagrađeni

---

⁹⁷ H. WOLFRAM, 1989, 10.

⁹⁸ K. FILIPEC, 2015, 148-150.; F. ŠIŠIĆ, 1925, 342.

⁹⁹ H. WOLFRAM, 1989, 8-9.

¹⁰⁰ F. ŠIŠIĆ, 1925, 324.

¹⁰¹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* ili *Obraćenje Bavaraca i Karantanaca* je spis napisan na latinskom jeziku koji se po kompoziciji može podijeliti na dva dijela, prvi govori o pokrštavanju Bavaraca, a drugi o pokrštavanju Karantanaca. Dio spisa se odnosi i na Metodovo misijsko djelovanje sjeverno od Drave (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 35.).

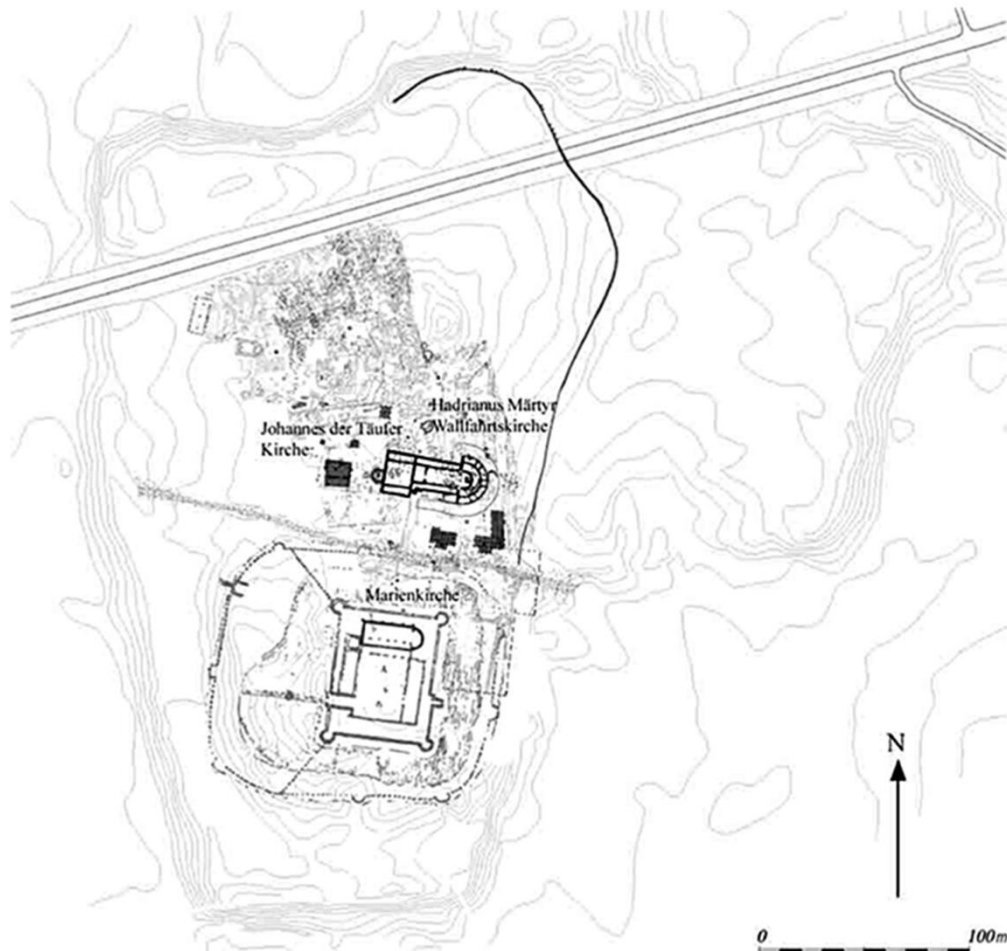
¹⁰² B. M. SZŐKE, 2009, 403

¹⁰³ B. M. SZŐKE, 2007, bilj. 6

¹⁰⁴ B. M. SZŐKE, 2010, 21.

¹⁰⁵ GiulioTurco donosi 1569. crtež s tlocrtom samostanske crkve(B. M. SZŐKE, 2010, 21.).

sakralni objekt podignut za pokrštenje pridošlog poganskog stanovništva. Drvena konstrukcija krsne crkve s približnom tlocrtom površinom od 12x12 m jasno ocrta pravokutnu dvoranu 8x12 m. Crkva je u upotrebi do oko 870. što potvrđuje *Conversio*. U zadnjoj trećini 9. stoljeća zapadni zid crkve je uništen podizanjem novog obrambenog bedema, a potkraj stoljeća u njenom zapadnom dijelu je podignuta radionica.¹⁰⁶

Slika 4. Cjelokupni plan iskopavanja od 1994. do 2010. u Zalaváru – prikaz otoka s rekonstrukcijom benediktinske samostanske crkve sv. Marije (*Marienkirche*) po crtežu Giulija Turca iz 1596. i fortifikacijskog sustava zalavarkoga otoka (preuzeto: B. M. SZÓKE, 2015, 193.).

Istočno od crkve sv. Ivana Krstitelja, *infra civitatem Priwinae*, na prostoru omeđenom zemljanim bedemom¹⁰⁷ salzburški je biskup sagradio crkvu u kojoj je pokopan mučenik Hadrijan. Mosaburg je jedno od najznačajnijih hodočasničkih središta u istočnim rubnim dijelovima Franačkog Carstva s hodočasničkom crkvom koja ima trobrodnu podjelu prostora i polukružnu apsidu te kriptu s polukružnim ophodom i tri radijalno postavljena oltara. Odnos sakralnog prostora uvjetovan je liturgijskim funkcijama, a mjesto mučenikovog groba predstavlja zaseban liturgijski prostor u kojem službu predvodi biskup. Uz zapadni zid crkve

¹⁰⁶ Isto, 21.

smješten je benediktinski samostan. Sličan strukturni i liturgijski koncept javlja se u bazilici u Centuli i St. Gallenu.

Izvan samog grada, *foris civitatem*, sagrađene su još dvije crkve posvećene 850. kako navodi *Conversio* i identične su otkrivenim sakralnim objektima na položaju *Zalavár-Receskut* i *Zalavár-Borjuallas*.¹⁰⁸ *Conversio* također bilježi da je Pribina dao sagrađiti još šesnaest crkava izvan grada, a njegov sin Kocelj izgradio je dvanaest (do 870.). Pribinino gornjopanonsko kneževstvo opstaje do 876 godine.¹⁰⁹

Pet, do sada, otkrivenih zalavarskih crkava koje su podignute za potrebe pokrštavanja poganskog stanovništva u Panoniji povjerene su misionarima iz Salzburga, Passaua i Akvileje. Crkve sličnog strukturnog i liturgijskog sadržaja susreću se od samog središta staromoravske države do istočnih rubnih dijelova Karolinškog Carstva kao i na područjima uz Dunav gdje obitavaju alpski i karantanski Slaveni.¹¹⁰ Tročlana skupina crkava nije isključivo odlika katedralnih biskupskih središta već se susreće i unutar velikih hodočasničkih mjesta i samostana.¹¹¹

---

¹⁰⁷ Zemljani bedem zaštićen palisadama položen je u pravcu sjever-jug i dijeli sjevernu polovinu otoka na dva djela. Njegov južni kraj započinje u zapadnom djelu fortifikacijskog jarka koji teče od zapada prema istoku i sječe otok do sredine njegova sjevernoga ruba, a potom skreće na zapad i uz rub otoka teče do kraja opkopa. Taj ograničeni prostor približan je veličini Pribininog dvora. Treći dio otoka proteže se prema istoku i nosi svojevrsnu funkciju predgrađa (*Vorburg, Bailey*) koje je najvjerojatnije utvrđeno do kraja stoljeća (B. M. SZŐKE, 2010, bilj. 60).

¹⁰⁸ B. M. SZŐKE, 2010, 11.

¹⁰⁹ B. M. SZŐKE, 2010, tab. 1

¹¹⁰ B. M. SZŐKE, 2009, 409; B.M. SZŐKE, 2010, 22-24.

¹¹¹ B. M. SZŐKE, 2010, bilj. 70

Slika 5. Politička i crkvena uprava 828. godine. Žuto = *comitatus* Mosaburg; narančasto = *comitatus* Savaria; svjetlo bež = naselja i groblja kasnih Avara; Misijske djelatnosti iz Passaua: linije šrafirane desno; salzburško područje djelovanja: linije šrafirane lijevo; misionarski utjecaj iz Akvileje: okomita mreža (B. M. SZŐKE, 2009, 401.).

Svojim graditeljskim zamahom biskup Liupram uzdigao Pribinino središte na rang glavnih crkvenih centara Karolinškog Carstva. S pravom se može reći da nastanak episkopalnog središta s hodočasničkom crkvom, pripadajućim samostanom te biskupskom i kneževim palačom predstavlja duhovni i materijalni temelj misijskog centra salzburškog nadbiskupa.¹¹²

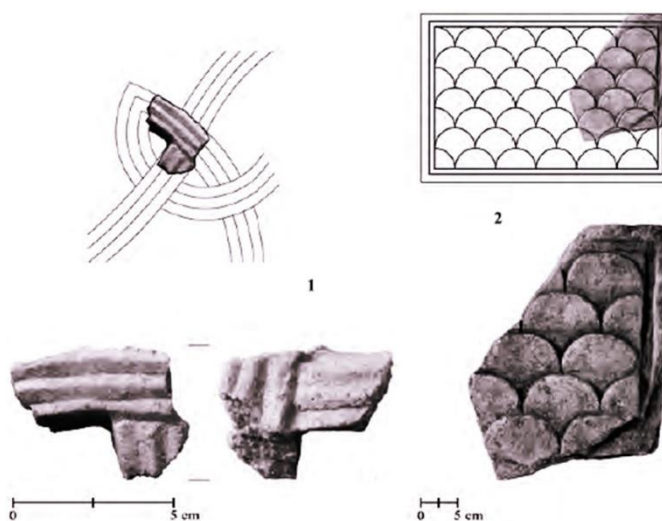
Slika 6. Ulomci arhitrava ograde svetišta iz crkve sv. Hadrijana, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2010, 26.).

Tijekom arheoloških istraživanja u sklopu Hadrijanove crkve pronađeno je nekoliko ulomaka crkvenog namještaja. Riječ je o arhitravu ograde svetišta isklesanog iz tvrdog vapnenca i ukrašenog reljefnom pleternom ornamentikom kako se vidi na slici 6. Uz ulomak pluteja ograde svetišta s ljuskastim motivom (slika 7,1) koji ima analogije na širem bizantskom prostoru tijekom 5-6. stoljeća odakle se utjecaj širi na zapad, pronađeni su i

¹¹² B. M. SZŐKE, 2010, 25.

ulomci pluteja s pleternim ukrasom (slika 7,2).¹¹³ Kamena plastika ukrašena pleternom ornamentikom s panonskih, sjevernotalijanskih i dalmatinskih nalazišta ukazuje da metropoljska granica nije priječila kulturne utjecaje iz akvilejskog kulturnog kruga.¹¹⁴ U fortifikacijskom rovu u blizini crkve sv. Hadrijana pronađeni su ulomci keramičke posude (boce) s ostacima glagoljskog zapisa koji govore u prilog da se glagoljica širila sjevernim putem kao dio karolinške kulture.¹¹⁵

Pribina upravlja područjem između Raaba, Dunava i Drave, a istim područjem upravlja i njegov sin Kocelj do 880 godine. Početkom 867. u Blatnograd pristižu bizantski misionari Konstantin i Metod, poslani Rastislavovu narodu, koji putuju u Rim. Dolazak svete braće imao je za posljedicu povlačenje franačkih misionara iz Mosapurca. Iz izvora se doznaje da vojvoda Kocelj obavlja korespondenciju s Papom, što odgovara praksi tog vremena u kojem franačka pokrajinska vojvodstva održavaju veze s Rimom. U istom svijetlu treba promatrati i korespondenciju vojvode Branimira s Rimom (koja se često tumačila kao rimsko priznanje hrvatske samostalnosti). Metod je uspio svojoj novoj crkvenoj provinciji pridružiti i Koceljevu pokrajinu.¹¹⁶

Slika 7. Ulomci pluteja (?) s pleternom ornamentikom (1), ulomak pluteja s ljuskastim motivom (2), crkva sv. Hadrijana, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZÓKE, 2010, 26.).

Krajem 9. stoljeća Donjom Panonijom, savsko-dravskim međuriječjem i Blatnogradom (*Brezalauspurc*) upravlja vojvoda Braslav – područje nekada razdvojeno

¹¹³ Isto, 26.

¹¹⁴ K. FILIPEC, 2015, 289.

¹¹⁵ B. M. SZÓKE, 2013, 49

¹¹⁶ K. FILIPEC, 2015, 148-150.; F. ŠIŠIĆ, 1925, 342.

Dravom sada je pod upravom jednog franačkog upravitelja.¹¹⁷ Uz rat s Bugarima, nastavljaju se i ratni sukobi s Moravljanima koji pustoše predjele Gornje Panonije. U to vrijeme pojedina mađarska plemena obitavaju u istočnim i sjevernim dijelovima Gornje Panonije.

Pokrštavanje u Donjoj Panoniji okončano je do kraja 9. stoljeća. U panonskom dijelu Karolinškog Carstva javljaju se pokušaji uspostave više crkvene organizacije. Osim obnove salonitanske metropolije u sklopu akvilejske patrijaršije radi se na pokušajima uspostave moravske metropolije i crkvene provincije na prostoru Bugarske od čega mnogi pokušaji nisu provedeni u djelo.

Mađarska pustošenja tijekom prve trećine 10. stoljeća, sve slabiji sustav franačke uprave i težak poraz kod Braslavopurca 907. uzrokovali su slabljenje vrhovne vlasti.¹¹⁸ Navedeni tijek događaja doveo je do odjeljivanja graničnih vojvodstava od Carstva. Nije jasno ostaje li Donja Panonija samostalna ili dolazi pod utjecaj susjedne Hrvatske.¹¹⁹

Arheološka istraživanja na području najistočnijeg *comitatusa* Karolinškog carstva provedena su u nekoliko navrata posljednjih sto godina. Tijekom prvih iskopavanja u Mosapurcu pod vodstvom Géza Nagy otkrivene su značajne građevine: crkva na položaju *Zalavár-Recescut*, segmenti fortifikacijskog bedema u Mosaburgu te ranokršćanska bazilika unutar utvrđenja *Keszthély-Fenekpuszta*. Tom je prilikom izvan zidina utvrđenja, u južnom dijelu zalavarskog otoka, istraženo groblje na redove iz 9. stoljeća s materijalom ostavštinom Slavena s najbližim analogijama u Moravskoj, Slovačkoj, te dalje, u Dalmaciji i Sloveniji. Daljnja istraživanja na zalavarskom otoku pod vodstvom Géza Fehér i Ágnes Cs. Sós potvrdila su Mosaburg kao sjedište panonskih Slavena s knezom Pribinom na čelu. Sustavna iskopavanja koja uključuju multidisciplinarnu metode istraživanja tijekom posljednjih desetljeća do danas provodi Bela Miklos Szöke. Arheološka istraživanja na širem zalavarskom području važan su doprinos slavenskoj arheologiji u Mađarskoj.

O pripadnosti grobova na zalavarskom području mnogo se raspravljalo. Tako Fehér najstariji horizont grobova na položaju *Zalavár-Vársziget* pripisuje slavenskim grobovima 9. i 10. stoljeća s oskudnim nalazima zbog utjecaja bavarske crkve. Grobove koji su smješteni sjeverozapadno od utvrđenog sjela Fehér pripisuje franačko-bavarskim ratnicima, čiju pripadnost pripisuje avarskoj populaciji s naglašenim franačkim ratničkim elementom.

---

¹¹⁷ K. FILIPEC, 2015, 337.; N. BUDAK, 1994, 105.

¹¹⁸ Mjesto bitke kod Braslavopurca možda je pogrešno tumačeno u znanosti. Povjesničari su poraz Franaka od Mađara 907. najčešće smještali na područje Bratislave. Szöke tvrdi da je mnogo vjerojatnije da se bitka održala kod Mosapurca, nadmoćne utvrde Panonije koja po Braslavu nosi ime *Brezalauspurc* (K. FILIPEC, 2015, bilj. 792); B. M. SZÖKE, 2010, bilj. 14

¹¹⁹ K. FILIPEC, 2015, 338.

S druge strane, Sós smatra da je riječ o slavenskom groblju unutar čije etničke grupe do izražaja dolaze dvije različite skupine. Tako na sjeveroistočnom dijelu groblja Sós prepoznaje uže jedinstvo u načinu pokapanja koje je karakteristično za članove elite. To je elita koja polovinom 9. stoljeća pristiže u Panoniju iz moravskih područja, a riječ je o grobovima Slavena i njihovih potomaka koji u Pribinino i Koceljevo doba imaju određenu vodeću ulogu u društvu.¹²⁰

István Bóna u grobovima vidi populaciju koju čini lokalno stanovništvo pomiješano s prispjelim franačkim ratničkim elementom. Nešto kasnije Bona je iznio mišljenje da je riječ o groblju s avarsko-južnoslavenskim supstratom.

Prema mišljenju Sós u mosaburškom utvrđenju su boravili potomci kasnoantičkih populacija i preostali Avari. Propašću Kaganata i dolaskom Slavena utvrđenje postaje dio šire strategije koja obuhvaća povezanost Balatona i Mosaburga.

Na osnovu postojanja avarskih nalaza u grobovima te promjena povezanih s utemeljenjem crkve tijekom prve dvije trećine 9. stoljeća, kao i razlika u pogrebnim običajima Herwig Friesinger zaključuje kako je riječ o grobovima različitih teritorijalnih skupina.

Bořivoj Dostál moravske nalaze tumači suprotno tradicionalnoj Poulíkovej i Hrubyjevoj sistematizaciji – pronađeni materijal nije odraz različitih stilova i (ili) određenih etničkih skupina. Dostálovom mišljenju priklanja se i Szőke koji u grobovima ne vidi odraz etničkog opredjeljenja. Materijal pripisuju tradicionalnom repertoaru pojedinih članova društva različitog socijalnog i pravnog statusa.¹²¹

Tijekom arheoloških istraživanja polovinom 1950-ih pod vodstvom G. Fehér uz sjeverni i istočni rub mosaburškog pješčenjaka na položaju crkve sv. Marije pronađeno je nekoliko stotina grobova. Godine 1963. objavljen je materijal s istraživanja, a riječ je o karolinškom nakitu i dijelovima nošnje koji su pronađeni u plitko položenim grobovima. Najčešći prilozi unutar ženskih grobova su brončane, srebrne i pozlaćene naušnice različitih tipova, bogato ukrašeno prstenje i vratni nakit, a u muškim su grobovima najčešće zastupljeni noževi i konjanička oprema. U blizini sjeverozapadnog ugla nekadašnje crkve sredinom 1990-ih je pronađeno nekoliko desetaka grobova, uključujući i veliku drvenu grobnu komoru i nekoliko grobova s raskošnim ansamblom ženskog nakita. Fehér i Sós su ove grobove datirali u kraj 9. stoljeća.

Iznimno vrijedni nalazi pripadaju grobovima mosaburške elite među kojima se ističe nakit iz groba 71 i konjanička oprema iz groba 269 u Zalaváru. Analogije za pozlaćene

---

¹²⁰ B. M. SZŐKE, 2010, 16.

¹²¹ B. M. SZŐKE, 2010, 17-19.

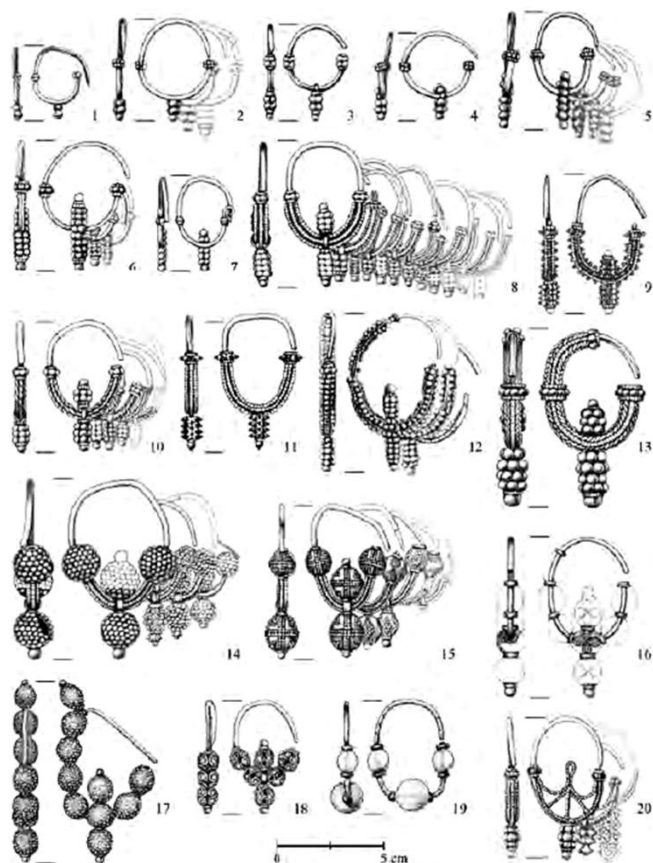
srebrne naušnice sa središnjim grozdolikim ukrasom i dva koljenca od vjenčića granula iz groba 71 Hrubý, Poulík i Dostál nalaze u Moravskoj i pripisuju ih takozvanom bizantsko-orijentalnom horizontu Veligrad koji se datira u 9. i početak 10 stoljeća.¹²²

Početakom 1980-ih do 2010. na širem području oko Hadrijanove crkve istraženo je približno 1500 grobova od kojih su tek poneki sadržavali kamenu arhitekturu s ostacima žbuke. Ti su grobovi jednostavnije opremljeni od onih uz crkvu sv. Marije, a nedostaju i pokopi u drvenim grobnim komorama. Tek desetina grobova je opremljena bogatijim dodatcima nošnje, koji bez iznimke pripadaju ženskim i muškim pojedincima mlađe dobi. Među drugim dobnim kategorijama ne nalaze se skupocjeni predmeti. Nakit elite mosaburške *civitates* pokazuje mnogo veću raznolikost nego što se prethodno pretpostavljalo na temelju Fehérovog iskopavanja. Naušnice čine najveću i najraznolikiju skupinu nalaza u inventaru ženskih grobova. Naušnice s grozdolikim ukrasom su posebno karakteristične, od jednostavnih do složenijih oblika a pripadaju varijanti tipa B I 3 a-c prema Hrubýju i Dostálu. Neke naušnice pripadaju i tehnički složenijim primjercima poput varijanti B I 4 b iz groba 307 kod crkve sv. Marije kao i one iz groba 157 / 99 uz Hadrijanovu crkvu i proizvod su iste zlatarske radionice. Osim navedenih naušnica zabilježeni su primjerci koji po svojoj konstrukciji podsjećaju na grozdolike naušnice načinjene od metalnih jagodica. Uz navedeni repertoar zastupljene su i košaraste i polumjesečaste naušnice (slika 8). Inventar ženskih grobova na položajima uz obje crkve vjerno odražava društveni položaj pokojnica. Izostavljen je jednostavno izrađen brončani nakit u lijevanim inačicama kao i jednostavniji oblici karičica.¹²³

---

¹²² B. M. SZŐKE, 2010, 36.

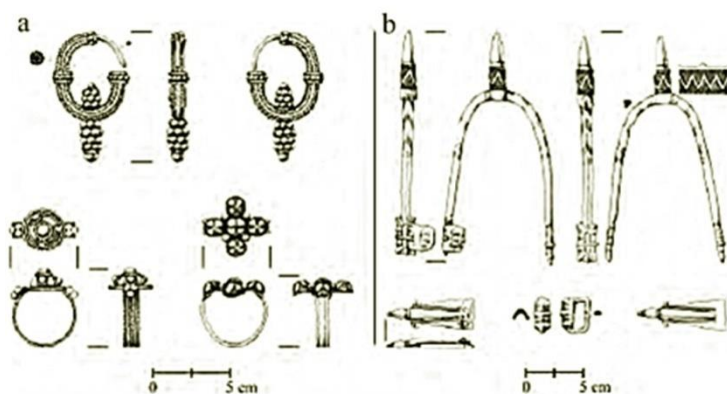
¹²³ B. M. SZŐKE, 2010, 37.

Slika 8. Izbor tipova naušnica, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZÓKE, 2010, 38.).

Zalavarske naušnice iz groba 71 izrađene su u tehnici filigrana i granulacije, a veći dio karike ukrašen je pletenom filigranskom žicom kako se vidi na slici 9 a. Dio nakitnog repertoara istog groba predstavlja i srebrni prsten sa četiri polukalote koji na našem području ima usporedbu s bibriskim nalazom zlatnog prstena (s osam kupola) a pripadao je osobi visokog društvenog sloja.¹²⁴

¹²⁴ Predmeti bliski bibriskom nalazu otkriveni su u grobu 355 na Ptujskom gradu koji također pripada Pribininoj kneževini, dok drugi potječe iz riznice manastira Studenica u Srbiji, međutim njegovo je mjesto pronalaska nije jasno (M. PETRINEC, 2014, 87.). Razdoblje od polovine 9. do sredine 11. st. na prostoru Hrvatske Kneževine označava novi arheološki horizont nazvan *horizont s kršćanskim značajkama pokapanja, dalmatinsko-hrvatska skupina* ili *romanička faza* (M. PETRINEC, 2014, 89-90.).

Slika 9. Nakitni predmeti iz groba 71 (a). Par konjaničkih ostruga s garniturom za kopčanje iz groba 269 (b). Crkva sv. Marije, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2010, 37.).

Grob 71 je smješten u jugoistočnom kutu apside u najnižem sloju grobova i ne može se datirati kasnije od dva desetljeća nakon 850. godine. U skladu s tim grob pripada mlađoj ženskoj osobi od 23 do 27 godina, a uključujući vrijeme korištenja, ukop se može datirati u sredinu 9. stoljeća. Takav kronološki okvir donedavno je potvrđivan nalazom zlatnog nakita iz Trilja s istim tipom naušnica (slika 10) koji se zbog novca Konstantina V smještao u kraj 8. stoljeća.¹²⁵ Međutim, kako spomenuti solid nema užu datacijsku vrijednost, nalaz triljskog groba datiran je stilskom i komparativnom analizom inventara drugih grobnih cjelina.

Zemljopisno najbliži nalaz prikladan za datiranje odnosi se na nalaze iz Brestovca kod Požege. To potvrđuje primjer puceta iz brestovačkog groba (dvojni grob?) kod Požege koja se u literaturi obično vezuju uz stil Blatnica i datiraju u kraj 8. i 9. stoljeće.¹²⁶ Isto tako, zlatne naušnice s obostranim grozdom iz istog brestovačkog groba djelomično su podudarne s triljskim nalazom. Taj tip nakita je tijekom cijelog srednjovjekovlja rado prihvaćen i rasprostranjen na širem slavenskom prostoru (srednja i jugoistočna Europa).¹²⁷

¹²⁵ B. M. SZŐKE, 2010, 35-36.

¹²⁶ M. PETRINEC, 2009, 142.

¹²⁷ M. PETRINEC, 2009, 125.

Slika 10. Zlatni nakit, Trilj kod Sinja (snimio: Zoran Alajbeg).

Naušnice istog tipa česte su i na moravskom i zapadnom mađarskom području u grobovima 9. stoljeća. Ipak, većinu repertoara grozdolikih naušnica s nalazišta *Zalavár-Vársziget* čine lijevane naušnice nešto lošije kvalitete izrade. Takav tip naušnica na našem području ima odgovarajuću paralelu s naušnicama iz groba 37 u Dubravicama kod Skradina. Različite inačice tog nakita, uz keramičke i metalne priloge, ujedno predstavljaju i najluksuzniji nalaz unutar grobnih cjelina. Svojim dizajnom i veličinom zalavarske grozdolike naušnice iz groba 71 poput triljskih naušnica predstavljaju reprezentativan nalaz tog vremena.¹²⁸

Krajem 8. stoljeća na tlu hrvatske kneževine još se susreću zlatne i srebrne varijante zvjezdolikih, lunulasto-zvjezdolikih, lunulastih, grozdolikih i košarastih naušnica kao i naušnice s ukrasom u obliku visećih trokuta, te srebrne karičice s punciranim ukrasom (rombovi, kvadratići). Ženskoj nošnji tog vremena pripadaju i brončani i srebrni torkvesi i ogrlice sastavljene od srebrnih i zlatnih bikoničnih jagodica. Deveto stoljeće donosi nove tipove naušnica među kojima se izdvajaju naušnice žminjskog tipa (karakteristične za područje Vinodola i Istre) i već spomenute lijevane varijante grozdolikih naušnica. Do velikih promjena u obliku naušnica dolazi u postikonoklastičnom razdoblju kada se u Bizantskom Carstvu i u zemljama pod izravnim bizantskim utjecajem pojavljuju naušnice s karikom koja

¹²⁸ M. PETRINEC, 2009, 126.

je podijeljena bikoničnim jagodama (naušnice s jednom, tri ili više jagoda). One se na istočnoj obali Jadrana pojavljuju u doba kneza Branimira kada postaju najpopularniji nakit bizantskog kulturnog kruga.¹²⁹

Grobovima s poganskim načinom pokapanja pripadaju i konjaničke ostruge s garniturom za zakopčavanje. Ostruge se razvijaju od početka 7. st. i jedno su od glavnih obilježja merovinškog i karolinškog kulturnog kruga. Raskošno ukrašene ostruge tipične za 8. stoljeće pripadaju Blatnica stilu. Ostruge ubrzo postaju dijelom ratničke opreme svih onih zajednica koje su sudjelovale u pohodu Karla Velikog 791. – 796. protiv Avara. Kada pod franački utjecaj potpadaju Slaveni (područje obiju Panonija, Norika, Istre te Liburnije i Dalmacije) pojavljuju se na hrvatskom prostoru grobovi s ratničkim elementima koji jasno svjedoče o slavenskom sudjelovanju u franačkim sukobima protiv Avara, kao i o uvrštavanju slavenske elite u konjaničke jedinice franačke vojske.

Zalavarske konjaničke ostruge iz groba 269 (slika 9 b) mogu se usporediti s banijskim nalazom ostruga iz kneževskog groba na Brekinjovoj kosi, ostrugama iz dječjeg groba br. 7 na Crkvini u Biskupiji, nalazima grobnih mjesta 2 i 3 s istog lokaliteta, kao i s ostrugama iz Gornjih Koljana i Ostrovice. Osim velikih sličnosti s ostrugama iz Crkvine, paralele se mogu povući i s nalazom ostruga iz groba B u Morpolači (s nešto manje ukrašenom površinom ostružnog luka), iz groba 161 na Ždrijacu u Ninu te ostrugama iz groba 52 na Maklinovu brdu kako se vidi na slici 11. Paralele se mogu povući i s grobom 3a na nekropoli Stranče – Gorica kao i s ostrugama iz Rešetarice iz okoline Livna. Nose ih i moravski velikodostojnici što potvrđuju nalazi ostruga iz grobova u Mikulčicama (geometrijski ukrasi), ali i u nasebinskom sloju na Bojni u Slovačkoj. Navedene analogije odnose se samo na ostruge i ukrašen trn, ali ne i na garnituru za zakopčavanje.

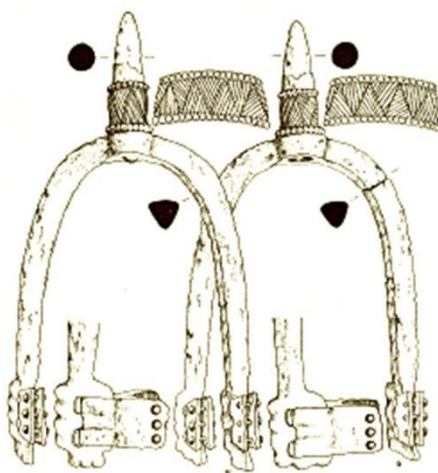
Kada je riječ o ostružnim garniturama s navedenih lokaliteta one se ponešto razlikuju po izradi ukrasa i obliku kopči te završetcima jezičaca. Brekinjska ostružna garnitura za zakopčavanje može se povezati samo s dijelovima garniture kneževskog ukopa u biskupijskom sarkofagu s hipokampima. Prema kneževskom paru ostruga iz Biskupije Ulrike Giesler je izdvojila sloj grobova sa sličnim priložima ostruga i nazvala ga *horizont Biskupija-Crkvina* koji je datiran novcem Konstantina V što je izazvalo brojne polemike.¹³⁰ Grob na Brekinjovoj kosi se može relativno datirati u prvu četvrtinu 9. stoljeća s obzirom na stilsku i komparativnu analizu grobnog inventara.¹³¹

---

¹²⁹ M. PETRINEC, 2019, 64-65)

¹³⁰ A. JURČEVIĆ, 2016, 50-51.

¹³¹ V. MADIRACA et al, 2017, 164-166, 173-175.

Slika 11. Konjaničke ostruge iz groba 52 na Maklinovu brdu, Kašić (preuzeto: T. FABIJANIĆ, 2008, 121.).

Ostružna garnitura iz groba 269 u Zalaváru¹³² ima blisku usporedbu s garniturom za kopčanje iz kneževskog ukopa (grob 1) na Crkvini u Biskupiji (slika 12). Obje garniture prepoznatljive su po pticolikim jezičcima koji se susreću i u grobu 52 na Maklinovu brdu u Kašiću i grobu 161 na Ždrijacu u Ninu. Osim na hrvatskom tlu pticoliki se jezičci susreću i u grobu 326 u Dunumu u istočnoj Friziji.¹³³ Predmeti zapadne provenijencije poput konjaničke opreme i oružja od vremena kneza Borne do kraja 9. stoljeća manje su poznati. Da li je riječ o slabljenu karolinškog utjecaja ili nedovoljnoj istraženosti ostaje nepoznato.¹³⁴

Slika 12. Ranokarolinške brončane ostruge iz groba 1, crkva sv. Marije, Biskupija (preuzeto: M. PETRINEC, 2009, 169.).

S jedne je strane jasno potvrđeno da pronađena ranosrednjovjekovna materijalna građa na području istočnog *comitatusa* sa središtem u Blatnogradu nema nacionalni karakter odnosno da nije odraz zasebnog staromoravskog, starohrvatskog ili mosaburškog kulturnog identiteta – slične predmetne skupine nalaza i elementi nošnje zastupljeni su na svim

¹³² B. M. SZŐKE, 2010, 37.

¹³³ M. PETRINEC, 2009, 172-173.

¹³⁴ M. PETRINEC, 2012, 109.

područjima Karolinškog carstva i oznaka su grobova ranofeudalne elite. S druge strane, postaje jasno da stanovništvo u pojedinim dijelovima karolinške države ima različito zasnovan odnos prema vrhovnoj vlast, bilo da je riječ o miroljubivoj sastavnici Carstva poput Pribinog i Koceljevog vojvodstva ili pak Moravskog kneževstva s obilježjima stalnih ratnih nemira. Bez obzira na oblik tih odnosa i kulturnih veza koje su se razvile kroz stoljeća, kao i one koje su prethodno čvrsto ukorijenjene u Avarskom Kaganatu odlučujući faktor utjecaja i dalje je istočni Mediteran kojeg karakterizira bizantsko-orijentalni stil.¹³⁵

U prvoj trećini 10. st nakon žestokih sukoba s Mađarima na sjeveru i Bugarima na istoku hrvatsko vojvodstvo na čelu s Tomislavom širi svoje granice.¹³⁶ U tom razdoblju Tomislav zauzima neke dijelove propale Braslavove kneževine uključujući i Sisak¹³⁷ čime postaje prvi hrvatski vladar koji svoju vlast širi s područja Dinarida, preko Dinarskih planina u Slavoniju.¹³⁸ Tijekom njegove vladavine odvija se i borba oko Ninske biskupije u kojoj Tomislav zauzima mjesto uz hrvatskog biskupa koji je u očima Hrvata i hrvatskog vladara *primas* – tim više što njegova žalba na zaključke prvog splitskog koncila nije riješena. Iako se Tomislav iskazao kao uspješan vladar i moćan protivnik ipak nije imao dovoljno snage da se suprotstavi dalmatinskim biskupima, što ukazuje na položaj Hrvata i njihovog vladara na vanjskopolitičkom planu.¹³⁹

Poraz Mađara kod Augsburga 955. otvorio je put rekonkvisti cara Otona II. Tada su neka izgubljena područja Panonije privremeno vraćena u sastav Carstva. U okviru uređenja crkvenih prilika u Donjoj Panoniji na splitskom saboru 928. spominje se i Sisačka biskupija čiji biskup ne sudjeluje na koncilu. Iz koncilskih akata doznaje se da na teritoriju biskupije prebiva dovoljno svećenika i puka. Navedeni podatci odgovaraju arheološkim izvorima koji potvrđuju sve veću prisutnost groblja na redove.¹⁴⁰

Arheološki podatci za 11. stoljeće potvrđuju daljnji demografski rast što se vidi iz istraženih grobalja. Politički položaj Donje Panonije je do kraja 11. st. nejasan. Iako do

---

¹³⁵ B. M. SZŐKE, 2010, 43.

¹³⁶ Tomislavovo napredovanje ne potvrđuju samo povijesni izvori nego i arheološka građa nađena duž istočnih granica hrvatske kneževine i sjeverozapadne Bosne (Gomnjenica kod Prijedora, Petoševci kod Laktaša) gdje se osim ostruga i konjaničke opreme nailazi i na druge karakteristične nalaze starohrvatskoga kulturnog kruga. Arheološki nalazi iz Gomnjenice i Petoševaca s elementima različitih kultura (velikomoravske, starohrvatske, ranomađarske, bjelobrdске i bugarske) mogu se vrlo dobro datirati i potvrditi širenje hrvatskog kneževstva prema sjeveru u prvoj polovini 10. stoljeća. Isto tako, navedena su groblja odraz širih događanja na prostoru Donje Panonije krajem 9. i početkom 10. stoljeća (Braslavova obrana Donje Panonije 896.) (M. PETRINEC, 2012, 110.).

¹³⁷ K. FILIPEC, 2015, 338; M. PETRINEC, 2012, 111.

¹³⁸ N. KLAIĆ, 1972, 153.

¹³⁹ Isto, 1972, 152.

¹⁴⁰ K. FILIPEC, 2015, 338.

izražaja dolazi utjecaj Ugarske vjerojatno je vojvodstvo Donje Panonije neovisno ili je vezano uz Hrvatsku. Početkom 12. stoljeća spominje se zagorski biskup, a spisi iz druge polovine 12. (do kada se spominje i Sisačka biskupija) i prve polovine 13. st. donose podatke o osnivanju biskupije sa sjedištem u Zagrebu koja se spominje i kao Zagorska ili Pokupska. Uspostavljena je crkvena organizacija po uzoru na Sisačku biskupiju čiji su arhiđakonati prepisani u novo crkveno središte. U isto doba pojavljuje se i razvija župna organizacija. Sredinom 12. stoljeća završava se i višestoljetni proces premještanja grobalja oko crkvi, koji je započeo prvim misijskim djelovanjima početkom 9. stoljeća.¹⁴¹

---

¹⁴¹ Isto, 2015, 339.

5 MISIJSKO DJELOVANJE SOLUNSKE BRAĆE U PANONIJI U SVIJETLU ARHEOLOŠKIH NALAZA

Realizacija strateških ciljeva Bizantskog Carstva usmjerena je kroz tri ključne odrednice: I. pokušaj uspostave političke vlasti na područjima koja naseljavaju Slaveni, II. sklapanje sporazuma sa Mihajlom Borisom¹⁴² i III. molba moravskog kneza Rastislava (846. – 870.) Mihajlu III (842. – 867.) da pošalje školovane ljude koji bi širili kršćanstvo među Slavenima na slavenskom jeziku. Pozitivnim rješenjem na Rastislavov poziv omogućen je 863. početak misije među panonskim i moravskim Slavenima u okviru velike političke misije upućene iz Carigrada (slika 13).¹⁴³ Nova duhovno-intelektualna djelatnost koja je započela diplomatsko-misionarskom aktivnošću grčkih apostola naznačila je novu eru Slavena, koji kroz europske tokove kulture prelaze iz barbarstva u naciju.¹⁴⁴

Time se uspostava nadzora nad Slavenima ne odvija samo u državno-političkom već i u kulturnom smislu. Riječ je o dugom, složenom, diplomatski i intelektualno zahtjevnom procesu za Bizantsko Carstvo. Moravska misija sa sobom ne donosi samo transformaciju starog poganskog vjerovanja i formiranje nove kulturne svijesti Slavena nego i usvajanje novonastalog slavenskog pisma i uspostavu slavenskoga bogoslužja. Taj se tijekom općih promjena, kako političkih, tako i kulturnih, nadovezuje na teško razdoblje ikonoklastičkih borbi¹⁴⁵ na tlu Carstva.

Novonastalo misijsko pismo i novi jezik ne ostaju na istoj razini – slavenski jezik, jezik naroda, uzdiže se na razinu liturgijskog jezika kao što su hebrejski, grčki i latinski.¹⁴⁶ Ta je upotreba slavenskog jezika u bogoslužju naišla na žestok otpor akvilejskog duhovništva koje zagovara neodrživu tezu o trojezičnosti. Taj stav, po kojemu su samo tri jezika dostojna oltara i knjige, slavenski je prvoučitelj nazvao "trojezičnom herezom".¹⁴⁷

Misija solunske braće završava 867. / 868. godine, odnosno četrdeset mjeseci nakon boravka u Panoniji i Moravskoj. Na poziv Pape Honorija II braća putuju u Rim kako bi

---

¹⁴² Bugarski vladar se obvezuje prihvatiti kršćanstvo kao državnu religiju pod upravom carigradskog patrijarha. Ispunjavanjem tog uvjeta Mihajlo Boris zadržava i novoosvojena područja na jugoistoku zemlje (današnja Makedonija) (E. DIMITROVA ET AL., 2013, 2-3.).

¹⁴³ K. FILIPEC, 2015, 298.

¹⁴⁴ E. DIMITROVA et al., 2013, 4.

¹⁴⁵ Aktivizaciju Bizantskog Carstva na Balkanu uvjetuju političke prilike na Jadranu i na Istoku. Sve veći interes za aktivnim uključivanjem na Jadranu Carstvo pokazuje u periodu smirivanja ikonoklastičke krize koja je Carstvo potpuno udaljila od zapada (I. GOLDSTEIN, 1992, 150.).

¹⁴⁶ E. DIMITROVA et al., 2013, 5.

¹⁴⁷ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 16, 25.

opravdala svoj misijski rad i posvetila učenike koji s njima putuju. Tom prilikom prolaze kroz Panoniju i zadržavaju se u Blatnogradu kod Kocelja koji također u Rim šalje dvadeset odličnih panonskih ljudi kako bi primili svećenički red.¹⁴⁸ Na putu u Rim zaustavljaju se u Veneciji kako bi na bizantskom tlu izvijestili o svojoj misiji. Solunska braća dolaze Hadrijanu II (izabran 867.) s moćima Sv. Klimenta koje je Konstantin našao na Krimu. Nakon preispitivanja misijske djelatnosti Papa je dopustio Solunskoj braći daljnji misijski rad i posvetio slavenske knjige.

U jednom samostanu u Rimu u kojemu su obitavali Grci Konstantin se zareadio i uzeo ime Ćiril. Umro je dvije godine nakon dolaska u Rim.¹⁴⁹ Metoda se vratio u Panoniju 869. – 870. i uz pomoć kneza Kocelja organizirao crkvenu pokrajinu. To kratko vrijeme bilo je povoljno za misijsko djelovanje na panonsko-moravskom tlu.¹⁵⁰

---

¹⁴⁸ Rivalitet između velikomoravskih knezova i Pribine, Pribinin i Koceljev veliki uspjeh u svim segmentima života na panonskom prostoru, a potom i Koceljeva naklonost prema Metodu, otvaraju mogućnost da se sjedište sirmijskog nadbiskupa nalazilo u Blatnograd, a ne na području Velike Moravske (K. FILIPEC, 2015, bilj. 794.).

¹⁴⁹ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 16.

¹⁵⁰ Isto, 2016, 17.

Slika 13. Bizantska misija – (A) Put kneza Rastislava u Carigrad (vjerojatno preko Zakarpaća); (B) Dolazak solunske braće istim putem u Veliku Moravsku 863.; (C) Odlazak svete braće u Rim preko Blatnograda i Venecije 867.; (D) Povratak nadbiskupa Metoda u Mosaburg i zatočenje u Bavarskoj 869/870.; (E) Metodovo oslobođenje i povratak u Veliku Moravsku 873.; (F) Ponovni odlazak u Rim 880. i povratak u Veliku Moravsku; (G) Wichinga postaje nitranski biskup; (H) Nadbiskup Metod odlazi u Carigrad; (I) povratak istim putem s bizantskom pratnjom (Zakarpaće); (J) Protjerivanje moravskih učenika i bijeg na područje Bugarske; (K) Deportacija i prodaja Metodovih učenika u Veneciju i nastavak puta (L) prema Carigradu (M) ili Hrvatskoj (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 297.).

Metod je u Rimu posvećen za biskupa Panonije, na stolici Sv. Andronika u Sirmiju (*Szávaszentdemeter, Mitrovica*), što ukazuje na zaključak kako je Rim imao jasne planove sa Slavenima. Njegova biskupija je trebala pokrivati sve krajeve koje su nastanjivali Slaveni, od Dunava i Drave, preko Panonske nizine, do nepokrštenog sjevera (Prikarpaće i Zakarpaće). Metodovu se radu ponovo suprotstavilo bavarsko svećenstvo koje je pod svaku cijenu nastojalo osujetiti misijsko djelovanje, što je vidljivo iz pisma pape Ivana VIII. upućeno Ludoviku Njemačkom. Papa tom prilikom upućuje jasan odgovor s upozorenjem da je panonska dijeceza od davnina sastavnica Apostolske Stolice (*Sedes Apostolica*).¹⁵¹

¹⁵¹ H. WOLFRAM, 1989, 11-12; K. FILIPEC, 2015, 299.

Sa 870. godinom nastupa neizvjesno razdoblje za Metodovu misiju; kneza Rastislava zarobio je Svatopluk, a velikomoravska država i nitransko kneževstvo pali su pod karolinšku vlast. Tom prilikom je Metoda uhićen, osuđen u Regensburgu i zatočen. Iako Honorije II u pismima optužuje bavarsko svećenstvo zbog nedoličnog ponašanja prema Metodu situacija za slavensko svećenstvo ostaje jako nepovoljna. Tek je Ivan VIII donio strože odredbe za bavarske biskupe, a provođenje njegovih odredbi u Panoniji pratio je đakon Pavao iz Ancone.¹⁵²

U to vrijeme je papa Ivan VIII poduzeo aktivnosti oko Metodova oslobađanja i napisao nekoliko pisama (872. – 873.) među kojima i pismo hrvatskom vojvodi Domagoju (s molbom da propusti poslanike do Mihajla Borisa). Metoda je oslobođen 873. i postavljen na čelo Panonske i Moravske crkve. Tom je prigodom Ivan VIII pisao i vojvodi Mutimiru (*Montemerum ducem Sclaviniae*) pa se može zaključiti da je područje Muncimirovog vojvodstva također vezano uz Metodovu dijecezu.¹⁵³ Nedugo nakon oslobođenja nadbiskup Metod je putovao u Rim s passauškim svećenikom Wichingom zbog potrebe osnivanja velikomoravske biskupije, možda i metropolije za sve Slavene. Wichingovo postavljanje za biskupa trebalo je predstavljati kompromisno rješenje za bavarsko svećenstvo. Međutim, do postavljanja Wichinga na mjesto nadbiskupa nove metropolije nije došlo – Ivan VIII 880. posvetio je Metoda za nadbiskupa, a Wichingi dodijelio mjesto pomoćnog biskupa u Nitri.

Područje nadbiskupove ingerencije odnosilo na salzburšku Panoniju, Veliku Moravsku i češka kneževstva s tendencijom širenja na područja nekrštenih naroda, možda i na pojedine dijelove Mihajlove Bugarske sjeverno od Dunava i Save. Tako zamišljeno područje moglo je postati novi episkopski centar pod okriljem bizantskog crkvenog vrhovništva.¹⁵⁴

Kao plod iste težnje Carigrada i Rima nešto je kasnije upravo na području bugarske crkvene provincije uspostavljena organizacija potpomognuta misionarima-izbjeglicama. Tom se prigodom Carigradsko-rimskoj misiji ponovno suprotstavilo salzburško svećenstvo koje je nastojalo onemogućiti djelovanje novoosnovanih crkvenih provincija za slavensko stanovništvo. Isti takav sukob potenciran je na tlu Dalmacije od strane franačke Akvileje.¹⁵⁵

S Metodovom smrću 885. završava djelovanje ćirilometodskih apostola u Panoniji. To razdoblje od 22-23 godine moglo je završiti bez traga kao nevažna i beznačajna povijesna epizoda. Međutim, tek je migracijom protjeranih Metodovih učenika iz Panonije i Moravske

---

¹⁵² S. DAMJANOVIĆ, 2016, 18.

¹⁵³ K. FILIPEC, 2015, 300.

¹⁵⁴ Isto, 2015, 301-302.

¹⁵⁵ Isto, 2015, bilj. 807

na Jug, jednim dijelom na hrvatsko, a drugim na bugarsko-makedonsko područje, glagoljica našla plodno tlo za daljnji razvoj. U Bugarskoj je glagoljica opstala kraće, a u Makedoniji do kraja 12. stoljeća. U Hrvatskoj je proživjela tisuću godina.¹⁵⁶

Treba naglasiti da na moravskom tlu nije pronađen niti jedan glagoljski epigrafski spomenik, da se najraniji glagoljski epigrafi (10. st.) nalaze samo na području današnje Bugarske i Dobruđe, te da se najkompaktnije i najranija pojava glagoljice u Hrvatskoj susreće na kvarnerskom području, na otocima Cresu i Krku, te u Istri i Hrvatskom primorju.¹⁵⁷ Isto tako, novootkriveni najraniji južnodalmatinski glagoljski spomenici, uz glagoljsko-ćirilичne spomenike u zaobalnom području, otvaraju mogućnost intenzivnog širenja glagoljice iz južnih središta glagoljske pismenosti, poput Ohrida i Carigrada.

Nalaz iz Kijevaca kod Bosanske Gradiške – Donja Panonija

Osim povijesnih izvora nema pronađenih materijalnih nalaza koji potvrđuju djelovanje svete braće i njihovih apostola na panonskom prostoru. Pri tome treba uzeti u obzir slabu ili nikakvu istraženost na području južno od rijeke Save, gdje bi se glagoljski nalazi mogli očekivati. U *ŽM* se spominje kako je bizantski činovnik u Veneciji otkupio misionare od židovskog trgovca. Tom se prilikom veliki dio učenika sklonio na bizantska područja ili na ona područja koja su bila zahvaćena bizantskom misijskom djelatnosti poput Bugarske. Jedan je dio izbjegao na područje Dalmatinske Hrvatske koja se u to doba već riješila svih spona franačke države i postala neovisna. Zaključci dvaju splitskih sabora (925., 928.) zajedno s 10. kanonom sabora iz 925. govore o proširenosti slavenskog bogoslužja i glagoljskog pisma na hrvatskom prostoru u 10. stoljeću. U 11. st. donose se nove zabrane i raspravlja o slavenskom liturgijskom jeziku. Potvrde pojedinih saborskih zaključaka Aleksandra II sa splitskog sabora održanog 1060. govore o zabrani ređenja glagoljaša koji su nevjeshiti latinskom jeziku, a služenje mise dopušteno je samo na latinskom i grčkom jeziku. Prošlo je gotovo cijelo stoljeće od pojave prvih zabrana širenja ćirilometodske djelatnosti na hrvatskom prostoru što ukazuje na ukorijenjenost hrvatskog glagoljaštva tijekom 11. stoljeća.

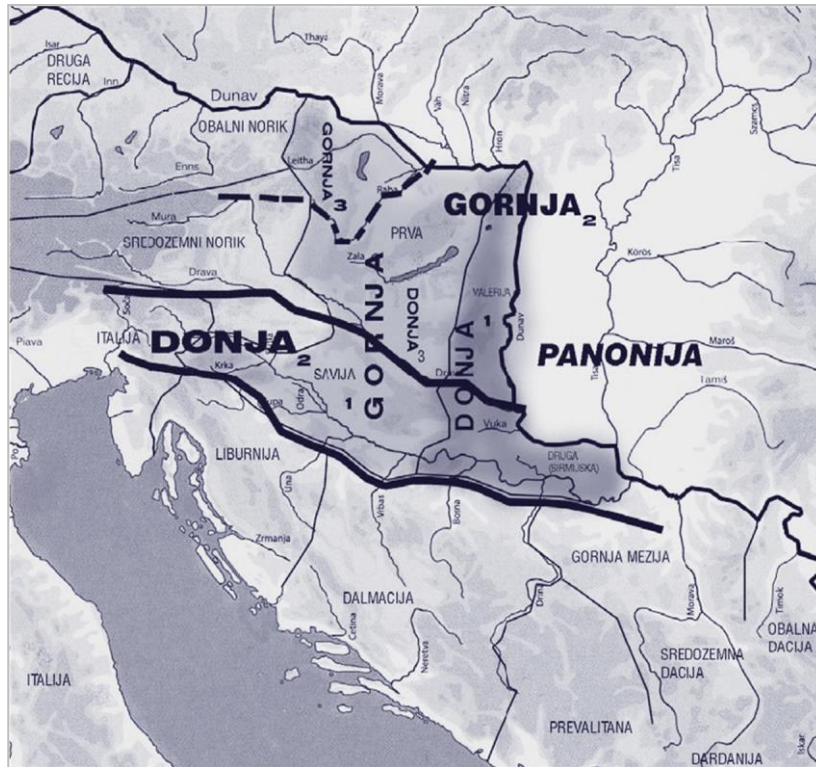
To ukazuje kako nosioci bizantske misije zajedno sa svećenicima i misionarima borave na hrvatskom tlu. Nije isključeno da su potom krenuli među panonske Slavene ili da su zajedno s hrvatskim kolonistima ušli u Panoniju¹⁵⁸ (slika 14) i rubne, granične oblasti uz Vrbas, Unu i Koranu.

---

¹⁵⁶ B. FUČIĆ, 1987, 17.

¹⁵⁷ Isto, 1987, 19.

¹⁵⁸ N. KLAIĆ, 1965, 226.

Slika 14. Podjela Panonije u: (1) antičko doba na Gornju (Prva Panonija i Panonija Savijska) i Donju Panoniju (Panonija Valerija i Sirmijska Panonija); Podjela prema franačkim izvorima iz 9. st. na: Gornju (sjeverno od rijeke Drave) i Donju Panoniju (južno od Drave); taj dio Franačke naziva se i područje između Save i Drave (*regnum inter Dravum et Savum*); (3) Podjela prema *Conversio* na Gornju (područje između rijeke Dunava i rijeke Rabe) i Donju Panoniju (između rijeka Drave, Dunava i Rabe) (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 19.).

Potvrda takvom razmišljanju možda je ulomak kamenog bloka s ostacima žbuke koji je pronađen 1958. u selu Kijeveci (Manastirište) u bosanskoj Posavini, podno obronaka Kozare, kod Bosanske Gradiške¹⁵⁹ (slika 15).¹⁶⁰ Branko Fučić smješta epigrafski spomenik u 12. st., a Herta Kuna u 10. ili 11. stoljeće.¹⁶¹

¹⁵⁹ U Bosansku Gradišku se locira antički *Servitium* koji je magistralnim pravcem bio povezan sa Salonom (*colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici*). Na ovom mjestu je korisno spomenuti nalaze mačeva tipa Petersen X. To su dva primjerka pronađena u rijeci Savi i primjerci iz Glamoča i Koraća u Lici. Mač iz korita Save kod Bosanske Gradiške i sječivo mača iz Glamoča nose signaturu INGERLII i proizvod su porajnske radionice (bliža okolica današnjeg Solingena). Istom tipu može se pripisati i mač s nečitim natpisom otkriven u rijeci Savi kod Jasenovca. Iako ovi primjerci nisu udruženi s garniturama i ostrugama ipak pripadaju tipovima spata koje se očekuju uz pojasne garniture. Navedeni tip rasprostranjen je na širokom europskom tlu; oko 900. takvi primjerci se pojavljuju u Skandinaviji, kao trgovačka roba ili plijen, a susreću se i lokalne domaće inačice. Spate tipa X najvjerojatnije se pojavljuju kao domaći proizvodi i u Velikomoravskoj i Češkoj kneževini, dok u Hrvatskoj zasad nema dokaza o lokalnoj proizvodnji; u grobovima ih nema pošto se onamo više ne prilažu, a utvrde i naselja gdje se mogu očekivati nisu istražena. Stoga ova četiri primjerka imaju važan značaj: dva mača otkrivena u koritu rijeke Save, uz prometnicu *Siscia – Sirmium* (kojoj se s juga priključuje *Servitium*), a trasom iz Salone povezan je i Glamoč. Ovim se cestama tijekom 10. st. kretala hrvatska vojska ali i mađarski konjanici koji su također rabili isti tip spate (M. PETRINEC, 2012, 114-115.).

Slika 15. Glagoljski natpis iz Kijevaca, lokalitet Manastirište kod Bosanske Gradiške (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 302.).

Na ulomku je urezano muško ime Raden u dativu (*Raděnu*). Nalaz glagoljskog natpisa sugerira da se gotovo do rijeke Save koristilo glagoljicom. Tekst je pisan oblom glagoljicom. Slovo D s dva obla oka jednake veličine spaja visoka lučna spojnica – znatnije razlike u veličini oka nastupaju od 12. stoljeća. Slovo JAT je trapezastog oblika , a slovo N ima na lijevom boku vodoravne prečke koje se gube poslije 12. stoljeća. Slovo U ima potpuno spojen lijevi i desni element što je također karakteristika 12. st., dok spomenici 11. st. imaju kvačicu na desnom boku.¹⁶² Slova R i N imaju udvostručene crte kako se susreće na unicipjalima.¹⁶³ Iako spomenik pripada kasnom vremenu, može se pripisati ćirilometodskoj tradiciji.¹⁶⁴

---

¹⁶⁰ B. FUČIĆ, 1997, 274.

¹⁶¹ B. FUČIĆ, 1987, 20.; S. DAMJANOVIĆ, 2016, 195.

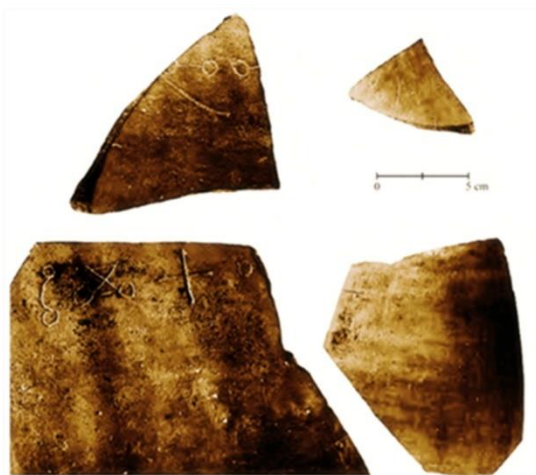
¹⁶² Takvu kvačicu imaju *Krčki natpis* i *Jurandvorski ulomak br. 1* koji je suvremen Baščanskoj ploči te *Bečki listići* i *Mihanovićevev fragment* iz 11. stoljeća (B. FUČIĆ, 1982, 212.).

¹⁶³ B. FUČIĆ, 1982, 212.

¹⁶⁴ K. FILIPEC, 2015, 303. Još je jedan glagoljski natpis pronađen 1917. u susjednom selu Dragelji kod Bosanske Gradiške. Natpis se sastoji od nekoliko glagoljskih slova. *Zemaljski muzej* u Sarajevu poslao je ulomak u Zagreb odakle zapis više nije vraćen (B. FUČIĆ, 1982, 139.).

Grafiti iz Mosaburga / Zalavarski ulomci – Gornja Panonija

Da se glagoljalo i u drugim dijelovima Panonije svjedoče glagoljski grafiti iz Mosapurca. Južno od Hadrijanove crkve na dnu fortifikacijskog rova koji presijeca otok u pravcu I–Z i odjeljuje *munimen* kneza Pribine od sjevernog dijela otoka, pronađen je 2009. ulomak polirane žute keramike¹⁶⁵ s urezanim glagoljskim slovima kako se vidi na slici (16). Slijed stratigrafskih odnosa¹⁶⁶ smješta ulomak u 9. st. i ujedno je prvi i jedini materijalni dokaz o prijenosu glagoljskog pisma u Koceljev grad.¹⁶⁷

Slika 16. Grafiti iz Mosaburga / Zalavarski ulomci (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 336.).

Szöke pretpostavlja da su na stjenci ulomka urezani znakovi za glagoljska slova *onb* i *iže*, nakon čega slijedi znak križa kao sredstvo razdvajanja pošto se u nastavku nazire segment slijedećeg slova.¹⁶⁸ U tom položaju slovo *onb* ima veoma neobično položenu spojnicu¹⁶⁹, a

¹⁶⁵ Takozvana "polirana žuta" keramika (keramika antičke tradicije) ili tip *Zalavár-Keszthely* pripada izrazitoj grupi keramičkih posuda crvenkasto-žutih stijenki izrađenih od dobro pročišćene gline s primjesama pijeska i sitnozrnog kalcita. Uz nju, mnogo je češća keramika grubljih stijenki u smeđe-crnim tonovima. "Žuta polirana" keramika se pojavljuje tijekom karolinškog perioda u Centralnoj i Istočnoj Europi – na području istočne periferije Istočnog Franačkog Carstva i graničnog naseljenog područja (danas prostor od Austrije do Bugarske). Najčešće su boce trbušastog oblika, dok su u znatno manjem broju zastupljeni lonci, zdjele i poklopci te amforasti oblici s dvije ručke (H. HEROLD, 2007, 137.). Navedena grupa keramičkog posuđa pojavljuju se u centralnim središtima Istočnog Franačkog Carstva kao što su: *Mikulčice, Břeclav-Pohansko, Stare Město – Uherske Hradiště, Zalavar-Burginsel, Zalaszarbar – Borjuallassziget, Keszthely-Fenekpuszta, Gars-Thunau*. Pojedini primjerci pojavljuju se i u ruralnim naseljima i pripadajućim grobljima (H. HEROLD, 2008, 299.); B. M. SZŐKE, 2012, 136.

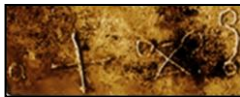
¹⁶⁶ Ulomak je pronađen neposredno iznad ostataka zidne konstrukcije u tamno smeđem sloju ilovače pomješanom s komadićima drvenog ugljena (B. M. SZŐKE, 2010, bilj. 177.).

¹⁶⁷ K. FILIPEC, 2015, 304.

¹⁶⁸ B. M. SZŐKE, 2013, 49.; M. ŽAGAR, 2013, 336.

¹⁶⁹ Spojnica obuhvaća oka slova s lijeve strane .

drugi znak mnogo više nalikuje na slovo *živěti* (ž) ili *lûdie* (l). Treći znak nije sredstvo razdvajanja – jasno se vidi znak za slovo *azъ* . Kada se ulomak okrene za 180° (kako je predložio Mateo Žagar) niz se čita ovako: *azъ, iže* (sa suknjicom), *onъ*. U tom položaju sva tri znaka su uredna i izgledaju očekivano kako se vidi na slici 17.

Slika 17. Ulomak okrenut za 180°.

Na drugom ulomku polirane keramike¹⁷⁰ (također slika 16) pronađenom 2005. čita se u ostatku urezanog grafita znak za *tvъdo* (t).¹⁷¹ Arheološka istraživanja i povijesne okolnosti smještaju ulomke iz Zalavara u razdoblje nakon 866. kada su Konstantin i Metoda stigli na dvor kneza Kocelja, a glagoljicom se na području Moravske moglo pisati još i prvih desetljeća 10. stoljeća.¹⁷²

---

¹⁷⁰ Ulomak je pronađen u arealu crkve sv. Hadrijana omeđenom palisadnim zidom na dubini od 40-50 cm (B.M. SZŐKE, 2010, bilj. 178.).

¹⁷¹ B. M. SZŐKE, 2010, 50.

¹⁷² M. ŽAGAR, 2013, 335-336.

6 GLAGOLJSKI EPIGRAFI SREDNJOVJEKOVNE BUGARSKE

Najraniji bugarski epigrafi smještaju se u razdoblje 9. i 10. stoljeća do u prvu polovinu 11. stoljeća i dijele se na dvije skupine. Prvoj skupini pripadaju zapisi amuletnog sadržaja ispisani na olovnim pločicama, koje su se nosile oko vrata, a drugoj pripadaju grafiti, najčešće uparani u svježu žbuku ili ugrebeni u kamen, kost ili drvo.

Amuletni zapis ima apotropejsko značenje – vlasniku koji ga nosi osigurava trajnu zaštitu i najčešće je riječ o kraćoj magijskoj formuli apokrifnog sadržaja. Primjerci ispisanih olovnih pločica do danas su poznati samo na području ranosrednjovjekovne Bugarske, a drugdje se ne nalaze. Tekstovi sličnog i gotovo identičnog sadržaja javljaju se u razvijenom i novom vijeku, ali i kasnije, a dio su pučkih vjerovanja, molitvene tradicije i lječništva. Javljaju se na sveukupnom južnoslavenskom prostoru.

Zapisi na amuletnim pločicama

Brojnoj skupini bugarskih nalaza pripadaju olovne amuletne pločice ispisane grčkim alfabetom, glagoljicom, ili glagoljicom i ćirilicom uz veću ili manju prisutnost glagoljskih slova. Krajem prošlog i početkom ovog stoljeća područje Bugarske je obogaćeno za oko osamdesetak novopronađenih olovnih amuleta ispisanih magijskim tekstovima, apokrifnim molitvama i zakletvama¹⁷³ koje imaju veliki doprinos u proučavanju duhovnog života ranosrednjovjekovnih Bugara. Po podrijetlu, funkciji i stilu takvi zapisi s područja srednjovjekovne Europe poznati su iz mnogo ranijih vremena i zemalja – susreću se u tekstovima iz Indije i Sirije, te u koptskoj, starogrčkoj i bizantskoj literaturi.¹⁷⁴

---

¹⁷³ Na pločicama se ispisuju molitve protiv đavla, bolesti, drhtavice ili vjetra; molitve za život i zdravlje; zaklinjanja protiv mrtvaca i nežita. Sadržaj pločica se čitao naglas i služio je kao terapijsko i zaštitno sredstvo (K. POKONSTANTINOV, 2009, 341-350.); Unatoč većoj količini pronađenih amuleta u Bugarskoj, javnosti su predočeni tek pojedini primjerci.

¹⁷⁴ K. POKONSTANTINOV, 2009, 342. Amuletne pločice imaju uske paralele sa zapisima molitava iz srpske Trebnice iz razdoblja od 15. do 17. stoljeća (K. POPKONSTANTINOV, 2009, bilj. 3). *Nežit* ili simptomi bolesti koji se povezuju s njim, spominju se u zapisima iz Hrvatskog primorja, s otoka Krka i Istre, srednje i južne Dalmacije, otoka Korčule te na dubrovačkom području. Vatroslav Jagić u svojoj povijesti književnosti donosi izvore zakletvi protiv nežita iz Hrvatskog primorja, koje je bilježio pop glagoljaš Anton Brezac krajem 17. stoljeća. Na unutrašnjem prostoru Hrvatske nema podataka o nežitu. Međutim, podatci o bolestima koje se s njim povezuju zabilježeni su u zbornicima lijekova. Janislav Kr. Šverljuga pod nazivom *nežit* označava grijeh koji je posljedica krivovjernosti bogumila. Sabirač podataka o pučkom lječništvu doktor Leopold Glück upozorava da naziv *nežit* kao i bolesti s kojima se povezuje nije poznat na području Bosne i Hercegovine. Češće se spominje u istočnoj Srbiji (rijetko Crnoj Gori) kamo pristiže s doseljenicima iz istočne Bugarske. U ruskoj pučkoj predaji naziv *nežit* odnosi se na "one koji ne žive i ne umiru". Slično, ali prekriveno značenje moglo bi se očekivati na gotovo čitavom južnoslavenskom prostoru (J. ANDRIĆ, 1993, 12-13, 18, 37.).

Amulet s područja Kărdžali

Amulet iz područja Kărdžali u južnoj Bugarskoj prikazan na slici 18 potječe s kraja 10. i početka 11. stoljeća. Tekst se sastoji od mnogo glagoljčnih slova u bazičnom ćiriličnom tekstu – više od sto glagoljskih slova, tek nešto manje od ćiriličnih.¹⁷⁵ Preklopljena pločica dimenzija 7x12 cm i debljine 1 mm pronađena je u oštećenom grobu u razini prsnog koša pokojnika.¹⁷⁶

Slika18. Olovni amulet, Kărdžali (preuzeto: U. SCHWEIER, 2017, 404.).

Tekst se sastoji od sedamnaest redaka. Pomoću jezične i paleografske analize teksta određena je starost amuleta. Javnosti su do nedavno bila dostupna dva prijepisa teksta: jedan iz 1992., a drugi iz 2002. te djelomična fotografija amuleta koju je objavio Popkonstantinov 2009. godine. U ovom radu priložena je fotografija iz 2017. godine.¹⁷⁷

---

¹⁷⁵ M. ŽAGAR, 2013, 341.

¹⁷⁶ U. SCHWEIER, 2017, 401. Vrijeme pronalaska amuleta je nepoznato.

¹⁷⁷ U. SCHWEIER, 2017, 417. Više o amuletnim pločicama iz okolice Kărdžali vidi kod istog autora.

.....АШ...ИГЪ:ѿ:ГО НЭШСЭ О..Ъ..Т.....В...
 О...Ъ.ѿѿѿ НЭЖИТЭ: ОТЪ ѿЪЪМНАГО МОЪД АТ..Э..
 В.ИЛИША СВОЭГ: СЪЪДТЭ ИСЪ:И БЭѿ.ЭМЭ ЯМО НДЕШИ
 .АТЭ : И БЭѿЭ НЭЖИТЭ: САМО ИДЭ: ВЪ ѿДѿД:ГЛАВЕЭ:МОЪ.
5.ИГМЪЪУ+ТЪ :ЕДЪА ИЪЪ СЭШИТЪ : ѿ.ЕЪ ИЪЪ ОБИТЪ Э.
 И.ЪГЛАЭШИТЪ ОѿИР ИХЪ СЛАРИТЪ:ЭСТЪ ИЪЪ ЫИѿИТЪ
 И ОСА ИЪЪ ГЭГЪНАТИ ГЛАѿЪИ ИЪЪ ЕЭЛАДѿНЪ : ДЪНЪ И
 НОЪЪ : И БЭѿЭ ЭМЭ ИСЪ : ОЕЪАТИЕС:
 .ЖИТЭ : ИДИ ѿЪ ГОБЭЕ И ѿЪЛАДѿИ.ѿЪ ЭЛЭНА. ГЛАВЕЭ И В
 10. Е.ЪНА : ТА ЕО ВЪСЕ ТЪЪРИТЭ И РЪДСТЪАДАСТЭ Т
 Э РЪДЕЭДИ : И РОЖ.ЪДИ ДОНДЭЖЭ НШО И ѿЭ
 МЛА КОНЪѿАЭТСЕ ЭШОИСЕ ЕА : САДДАЪАЭГО И
 А РЪДСТОЛА ЪЭЪОВИМЪСТА : ДОНДЭЖЭ РЪИДЭТЪ
 ГЪ : СЭЭДИТЪ ВЪСЕЛЕНДИ : И ТЭША ЕДГОВЪЪИ НЭЖИ
15.ТЭ МАѿЕЛЪѿ ВЪСАКОМЭ НЭДЭЕГЭ : ѿАКЛИНАР
 ... : Т.НЭЖИТЭ ОТИДИ ОТ ЪА ..ШОЖГ ЕФМАЪИЕЪО ЯМИН
 ...А И СТАГО Д.А НЪИНА И РРИ

Slika 19. Zagovor protiv nežita, rukopis iz 14. stoljeća (preuzeto: J. ANDRIĆ, 1992-93, 10).

Veoma sličan tekst pronašao je Vatroslav Jagić još 1867. u rukopisu iz 14. stoljeća (slika 19): "Krist koji dolazi »ot' nebese« pita nežita koji ide »ot' suhago mora«, kuda je pošao. Nežit odgovara da ide u čovječju glavu, »mozga srčati, čeljusti prelomiti, zuby ih' roniti, šije ih' kriviti i uši ih' oglušiti, oči ih' oslepiti, nosa gugnjati (huhnjati), krve ih' prolijati, (...) lepotu ih' izmeniti, besom' mučiti je«. Isus ga šalje u pustu goru i pustinju, da se useli u jelenju glavu koja sve trpi, pa i »tebe nežite, egda spade s nebese«. Zatim ga šalje u kamenje, koje ga može u sebi zadržati, i neka tu ima boravište, »don'deže (dok) nebo i zemlja mimoidet' i končajet se«. " ¹⁷⁸

Zapis amuletnih pločica unijela je čvrsta ruka autora koji samouvjereno piše glagoljicu i ćirilicu čime pokazuje da ima dovoljno iskustva s oba grafijska sustava. Savladavanje oba sustava omogućava prelaženje iz jednog u drugi sustav što je vidljivo na brojnim epigrafskim i književnim spomenicima ranosrednjovjekovne bugarske države. Amuletni tekstovi u kojima prevladavaju ćirilična slova sugeriraju da se autor u svom svakodnevnom radu koristio ćirilicom. ¹⁷⁹

¹⁷⁸ J. ANDRIĆ, 1993, 10.

¹⁷⁹ K. POPKONSTANTINOV, 2009, 344-345.

Amulet iz Haskova

I na amuletu iz Haskova (10. st.) koji je ispisala nevješta ruka (slika 20) udio glagoljskih slova je velik. Preplitanje glagoljskog i ćiriličnog pisma koje se pojavljuje upravo u amuletima, magijskim tekstovima, nije slučajnost kada se zna da je glagoljica kroz povijest smatrana tajnopisom. Vjerojatno je, tada već kao sekundarno pismo u Bugarskoj, glagoljica pojačavala dojam magičnosti.¹⁸⁰

Slika 20. Glagoljsko-ćirilični amulet iz Haskova (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 340).

Amulet iz Varne

Nedavno je na istoku Bugarske pronađena olovna pločica dimenzija 45x38 cm ispunjena s obje strane glagoljičnim tekstom magijskog sadržaja koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Varni. Amulet potječe s kraja 10. i početka 11. stoljeća, a po paleografskim osobinama vezuju se uz zapise iz Preslava, Ravne, Car Asena i Murfatlara.¹⁸¹

¹⁸¹ M. ŽAGAR, 2013, 341; U. SCHWEIER, 2017, bilj. 3

¹⁸⁰ M. ŽAGAR, 2013, 341.

¹⁸¹ M. ŽAGAR, 2013, 341; U. SCHWEIER, 2017, bilj. 3

Grafiti

Grafiti su najčešće odraz hodočasničke pobožnosti o čemu svjedoče pronađeni glagoljski zapisi slavenskih hodočasnika na kamenom namještaju u crvi sv. Sofije u Carigradu.¹⁸² Grafiti mogu biti privatnog, ali i javnog karaktera. Često se pojavljuju i kao podsjetnici koji ovjekovjećuju neki važan događaj ili obvezu, neku napomenu, zaziv ili posvetu.

Grafiti iz Preslava

S istoka ranosrednjovjekovne bugarske države Branko Fučić spominje pet nalazišta glagoljskih epigrafa iz bliže ili daljnje okolice Preslava. Istraživanja i interpretacije 20. stoljeća promijenila su tradicionalnu sliku po kojoj je središte glagoljske pismenosti balkanskog prostora isključivo vezano za Klimentovu *Ohridsku književnu školu*, uzimajući u obzir značajan dio kanonskih glagoljskih spomenika 11. stoljeća s makedonskog prostora (*Assemanijevo evanđelje*, *Zografsko evanđelje*, *Makedonski listići*..) i spoznaju da osim poznatog makedonskog nalaza iz Svetoga Nauma, istovremeni ili kasniji glagoljski epigrafski zapisi u Makedoniji nisu pronađeni. Novopronađeni epigrafi potvrđuju da se glagoljsko pismo, uz dominantno državno ćirilično, održalo na području bugarske države još nekoliko desetljeća.

U Simeonovoj Okrugloj crkvi u Preslavu otkrivena su tri glagoljska grafita uparana u žbuku. Zapisi se odnose na izgradnju Okrugle crkve, izbor Simeona za vladara 893., posvećenje baptisterija crkve, kao i na smrt cara Simeona 927. godine.¹⁸³

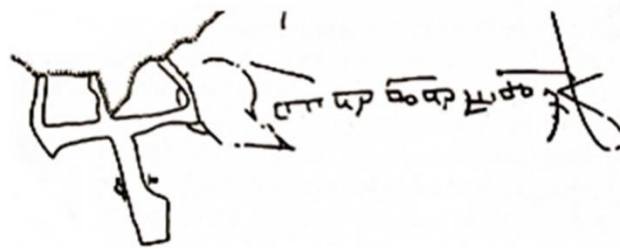
Prvi grafit (slika 21) je pronađen 1927. na sjevernom zidu baptisterija, a riječ je o liturgijskom zazivu kojem prethodi urezani znak križa. Zapis se prema V. Ivanovoj (1932.) čita: *t(eb)ī g(ospod)ī b(o)že*, odnosno, ako se pretpostavi izgrebanost slova S – *[po]s(ve)ti g(ospod)ī b(o)že* – prema Ivanu Goševu (1961.). Zaziv se vjerojatno odnosi na posvećenje izgrađene crkve. Starost grafita potvrđuju izrazito arhaični slovni oblici – slovo G s neizduženom hastom ( ) i slovo E s dva "repića" položena ulijevo ( ) – čime se nalaz datira u sam kraj 9. stoljeća. Ako se grafit doista odnosi na posvećenje crkve, to bi bio najraniji glagoljski pisani zapis uopće.¹⁸⁴

---

¹⁸² B. FUČIĆ, 1997, 263.

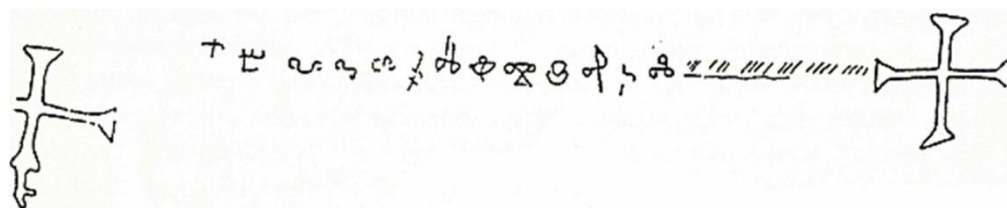
¹⁸³ A. NAZOR, 1987, 78.

¹⁸⁴ M. ŽAGAR, 2013, 338.

Slika 21. Ispis *Prvog preslavskog grafita*, prema Ivanu Goševu (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 338.).

Drugi preslavski grafit je abecedarij (vidi sliku 22). Također je pronađen na zidu baptisterija. Grafit ima veliki značaj za paleografska istraživanja i izuzetno je važan za procjenu inventara slova (nedostaju pojedina slova pri kraju abecede). Ivan Gošev prepoznao je 13 slova, a Kazimir Popkonstantinov i Otto Kronsteiner dodatnih pet slova.

Slika 22. Ispis *Drugog preslavskog grafita* (abecedarija), prema Ivanu Goševu (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 339.).

Datiran u početak 10. stoljeća *Preslavski abecedarij* stariji je od *Pariškog* i *Minhenskog abecedarija* koji potječu iz 11. odnosno 12. stoljeća ispisanih na pergamentu, pri čemu zbog različite podloge upisanih tekstova treba imati povećan oprez prilikom usporedbe slovne morfologije. Treći grafit u Okrugloj crkvi se odnosi na niz od tri slova *M, Ī, Ğ* neobičnih trokutastih oblika: .¹⁸⁵

Grafit iz Ravne

Manastir Ravna leži na jugoistočnom rubu zaleđa ranosrednjovjekovne bugarske prijestolnice Pliske. Monumentalni arhitektonski kompleks izgrađen je na desnoj obali rijeke Provadijska, uz jarugu Studenets s izvorom vode koji je opskrbljivao manastir. Arheološka istraživanja potvrdila su postojanje četiri naselja iz 8. i 9. stoljeća u bližoj okolici manastira. Istraženo područje suburbija obližnjeg antičkog Marcianopolisa (današnja Devnya) također potvrđuje postojanje nekoliko ranosrednjovjekovnih naselja (8. do 10. st.). Na ruševinama amfiteatra podignuta je tvrđava u 9. stoljeću.

Ravna leži uz cestovni pravac Pliska – Varna obrubljen nizom malih utvrda iz 9. i 10. stoljeća. Utvrde su podignute na brežuljcima koji obrubljuju obje obale rijeke Provadijska kroz Provadijski prijelaz povezujući samo srce ranosrednjovjekovne Bugarske s Trakijom i

¹⁸⁵ M. ŽAGAR, 2013, 339.

Carigradom.¹⁸⁶ Mnogi bugarski manastiri podignuti su uz važne komunikacijske pravce i u blizini gusto naseljenih područja. Manastir je dao podignuti Mihajlo Boris krajem 9. stoljeća za potrebe misionarske djelatnosti kojom je zadužio i pojedine druge manastire. Arhitektonski, arheološki i epigrafski podatci potvrđuju djelovanje skriptorija u manastiru. Uz intenzivnu kristijanizaciju manastiri su provodili politiku usvajanja i uspostavljanja slavenskog alfabeta i pismenosti pod pokroviteljstvom bugarske vladajuće dinastije krajem 9. i čitavo 10. stoljeće, što potvrđuje veliki broj grafita i crteža hodočasnika.¹⁸⁷

Uz mnoštvo ćiriličkih zapisa na području manastira pronađen je kameni ulomak s nekoliko urezanih glagoljskih slova: *B* i *Ĭ*, uz nepoznatu riječ *тъlegъ*.

Natpisi iz Krepče

Unutar manastirskog kompleksa u blizini Krepče u Bugarskoj pronađen je najstariji ćirilični nadgrobni natpis iz 921. na kojem je uklesano i jedno glagoljsko slovo: u riječi *отъвѣчаеть* nalazi se slovo .¹⁸⁸ Istom vremenu pripada i drugi natpis iz Krepče pisan ćirilicom u kojem se *Ć* također bilježi u glagoljskom obliku – u riječi *mačovica*.¹⁸⁹

Grafiti iz Basaraba (Murfatlar) – Dobruđa

Broj istočnobugarskih glagoljskih epigrafa dopunio je 1960. i 1961. pronalazak dviju glagoljskih riječi uparanih u zid pećinske crkve u blizini rumunjskog sela Basarab (Murfatlar) u pokrajini Dobruđa nedaleko Preslava. Dvije riječi (*iliê*) upisala je ista ruka na dva različita mjesta. Prva riječ je upisana ispod ćirilskog natpisa, na stupu ispred oltara: , dok se druga nalazi iznad prikaza svetačkog lika na drugom stupu i teže se razabire pa je nešto kasnije pročitana: . Zahvaljujući mekšoj podlozi na koju su uparane jasno se vide tragovi međusobne slovne koordinacije, posebice kod prva dva slova u prvoj riječi. Isto tako, slobodno i opuštено izvedena slova upućuju na nižu funkciju grafita: prva je riječ vjerojatno potpis, a druga donosi ime sveca.¹⁹⁰

¹⁸⁶ K. POPKONSTANTINOV, R. KOSTOVA, 2010, 116-117.

¹⁸⁷ K. POPKONSTANTINOV, R. KOSTOVA, 2010, 126.

¹⁸⁸ M. ŽAGAR, 2013, 340.; S. DAMJANOVIĆ, 2014, 2.

¹⁸⁹ M. ŽAGAR, 2013, bilj. 550

¹⁹⁰ Isto, 2013, 339.

Grafit iz Car Asena

Bugarskim glagoljskim spomenicima pripada i zapis ugraviran u vapnenački kamen koji je 1954. pronađen među ostacima tvrđave u blžjoj okolini Car Asena. Tekst je pisan ćirilicom uz izuzetak nekoliko glagoljskih slova: *Ī, O i T* u riječi *otr(o)k(o)mъ*.¹⁹¹

Grafit iz Svetog Nauma

Jadan od najstarijih glagoljskih grafita potječe s jugozapada ranosrednjovjekovne bugarske države. U sklopu manastira Svetoga Nauma na Ohridskom jezeru na stupovlju crkve sv. Arhangela urezani su ćirilični i glagoljski grafiti. Na sekundarno ugrađenom stupu koji je prvotno pripadao crkvi iz druge polovine 9. st. nalazi se četveroredni grafit pisan glagoljskim i ćiriličnim slovima. Određene paleografske osobine poput velikog gornjeg oka slova L smještaju četveroredni grafit u 10. st., dok ga primjerice, "srašteno" UK smješta najranije u kraj 11. stoljeća. Tekst je isprepleten glagoljskim i ćiriličnim slovima. Sa sigurnošću se čita samo ćirilička riječ *napisa* u drugom retku. U trećem i početku četvrtog retka razaznaju se glagoljična slova N, I, U, L, A. Četvrti redak završava ćiriličnim slovima.

Vjekoslav Štefanić pretpostavio je u trećem retku izgrebano slovo *K* pa bi se glagoljski niz čitao: *ni[k]u / la porъ*. Ispreplitanje glagoljskih i ćiriličnih slova kod jednog pisara indikator je usporedne uporabe obaju slavenskih pisama u određenom vremenu i prostoru (mjestu). Ta se dva pisma nisu doživljavala kao suprotstavljena, kao pisma različitih pismovnih kultura. To ide u prilog pretpostavci da u ranosrednjovjekovnoj Bugarskoj nije bilo nasilnog protjerivanja glagoljice.¹⁹²

Na ohridskom području glagoljicu su proširili učenici svete braće Sveti Kliment († 916.) i Sveti Naum († 910.). Dok je na području istočne Bugarske glagoljica ubrzo ukinuta, na makedonskom području ona je opstala do 12. stoljeća. Godine 886. Sveti Kliment je utemeljio *Ohridsku književnu školu*, a na mjestu voditelja škole zamijenio ga je Sv. Naum. Iz samog Ohrida nema epigrafskih ili pisanih književnih spomenika iz tog vremena, stoga su natpisi u manastiru sv. Nauma među najstarijim tragovima rane kulturne povijesti Slavena uopće.¹⁹³

Pojedini slovni oblici su plitko uparani, a više redaka grafita se međusobno preklapa pa je čitanje otežano. Čitanje dodatno narušava niz urezanih znakova i grafita hodočasnika, izlizana površina stupova, vosak svijeća i druge nečistoće. Oštećeni natpis je 2017. snimljen

---

¹⁹¹ Isto, 2013, 340.

¹⁹² M. ŽAGAR, 2013, 342.

¹⁹³ R. TENSCHERT ET AL, 2018, 4.

novom trodimenzionalnom tehnikom (na slici 23), dokumentiran i sačuvan za daljnja istraživanja.¹⁹⁴

Slika 23. Grafiti iz crkve sv. Nauma (preuzeto: R. TENSCHERT et al, 2018, 7.).

Godina 886. ključna je za daljnji razvoj ranosrednjovjekovne slavenske kulture obilježene dolaskom sv. Klimenta u Makedoniju. Njegova prosvjetiteljska aktivnost naznačava zaokret i sjajan nastavak u intelektualnom, duhovnom i književno-umjetničkom životu Slavena. Teofilakt, biograf sv. Klimenta, govori u opširnom *Klimentovom žitju (Bugarska legenda)*¹⁹⁵ ne samo o sv. Konstantinu Ćirilu i Metodu, nego i o njihovim učenicima: Gorazdu, Klimentu, Naumu, Angelariju i Savi. Sveti Kliment boravi više od dva desetljeća u Panoniji i Moravskoj pomažući u uspješnoj provedbi moravske misije. Nakon Ćirilove smrti, Kliment je uz Metoda jedan od najrevnijih boraca za očuvanje slavenskog bogoslužja u panonskom i moravskom prostoru. Nakon protjerivanja iz panonskih krajeva učenici nastavljaju rad u susjednoj Češkoj i Hrvatskoj, a u Bugarskoj nailaze na dobre prilike: pokrštavanje i slaveniziranje. U tim okolnostima učenici solunske braće mogu ubrzati dva procesa: kao svećenici mogu pokrštavati, a kao poznavatelji slavenskog jezika mogu dati

¹⁹⁴ Dokumentiranje grafita u manastiru Sv. Nauma provedeno je u sklopu interdisciplinarnog projekta Sveučilišta u Bambergu na inicijativu Prof. Dr. Kempgena. Istraživački rad je obavljen pomoću *High-resolution Structured Light Scanninga (SLS)*. Leće koje se mijenjaju omogućavaju podešavanje rezolucije prema veličini mjernog polja što može poboljšati rezultate na posebno osjetljivim površinama. Stupovi i kapiteli dokumentirani su rezolucijom do 100 µm, čime pružaju preciznu 3D dokumentaciju trenutnog stanja i omogućavaju pronalaženje prethodno nevidljivih natpisa ili dijelova natpisa. Određena područja s izrazito osjetljivim znakovima koja nisu u potpunosti pročitana, dokumentirana su rezolucijom do 30µm. Veća razlučivost značajno je povećala čitljivost i poboljšala identifikaciju i analizu vrlo teško čitljivih slova (R. TENSCHERT ET AL, 2018, 5.).

¹⁹⁵ Pored opširnog *Klimentovog žitja* nastalo je u 13. ili 14. st. kratko *Žitje Klimentovo (Ohridska legenda)*, a autor mu je ohridski arhiepiskop Homatijan. Oba *Žitja* su grčki izvori (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 36-37.).

doprinos u promjeni upravnog sustava crkvene organizacije koja time poprima novi slavenski karakter.

Tako je u Bugarskoj 893. na crkveno-državnom saboru slavenski proglašen državnim jezikom, a ćirilica postaje jedino pismo za upotrebu u Bugarskoj. U to vrijeme se ističu predstavnici *Preslavske književne škole* koji glagoljske tekstove prepisuju ćirilicom, ali i pomlađuju jezik ćirilometodskih tekstova. Takvo odstupanje od tradicije potaklo je osnivanje *Ohridske književne škole* koja njeguje glagoljsko pismo i jezik najranijih slavenskih prijevoda. Ujedno je to početak sveobuhvatnog kulturnog rada u Makedoniji koji se povezuje uz Klimentovo ime i njegovu intelektualno-duhovnu i etičku djelatnost u djelokrugu ohridskog samostana sv. Nauma.¹⁹⁶

---

¹⁹⁶ E. DIMITROVA ET AL., 2013, 6-8.; S. DAMJANOVIĆ, 2016, 172.

7 GLAGOLJSKI EPIGRAFI HRVATSKOGA I HUMSKOGA PODRUČJA

Spomenička topografija potvrđuje da slavensko bogoslužje i glagoljsko pismo na hrvatsko područje nakon 885. pristižu iz dva različita pravca. Prvi je sjeverni put kojim ćirilometodski apostoli pristižu iz Panonije i Moravske. Kao rezultat dolaska glagoljice tim putem nastaju *Plominski natpis*, *Valunska ploča* i *Krčki natpis* i smještaju se u 11. stoljeće. Na prijelazu u 12. st. nastaju *Bašćanska ploča* i *Jurandvorski ulomci* pronađeni na otoku Krku, te *Senjska ploča* na suprotnoj kopненоj obalnoj strani. Na istarskom području kronološki niz se nastavlja epigrafskim spomenicima iz 12. stoljeća u koje se ubrajaju *Grdoselski ulomak* i *Humski grafit*.

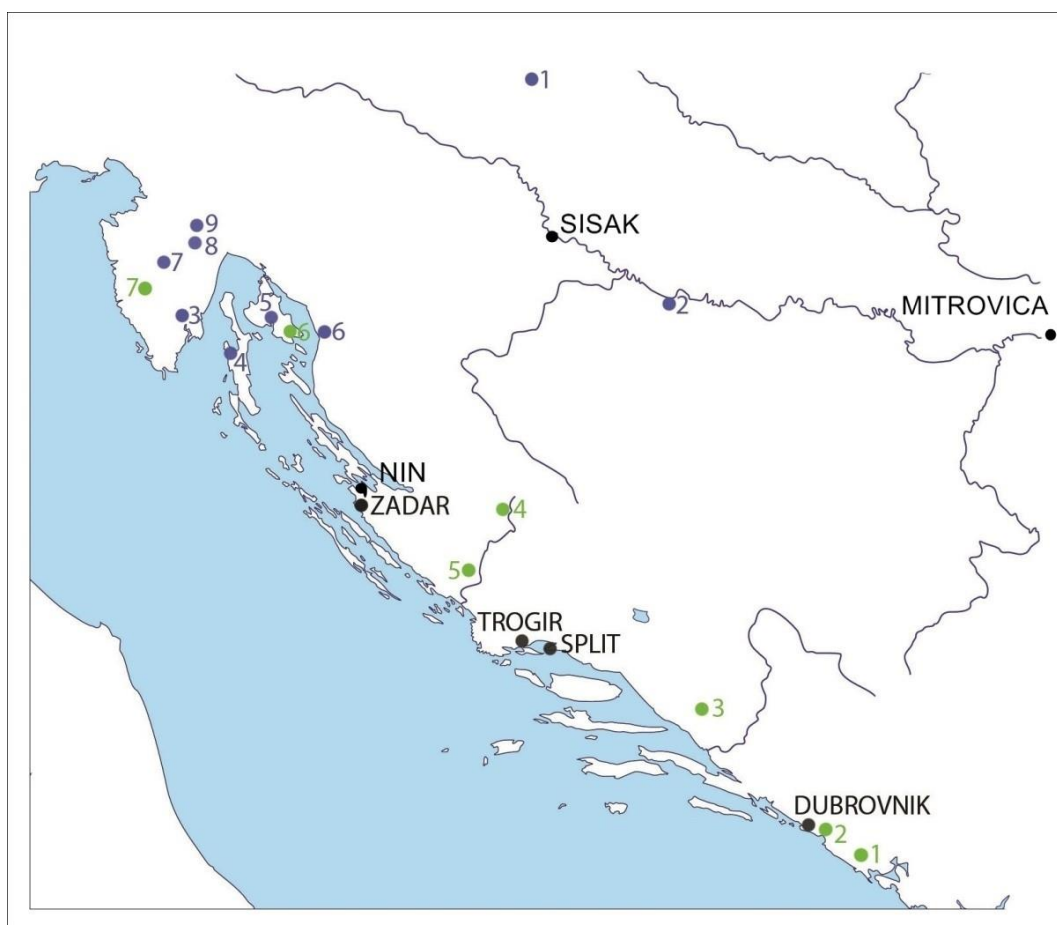
Južnim putem glagoljica pristiže preko južnih slavenskih zemalja (Duklja, Zahumlje, Bosna i Dalmacija) iz makedonskog Ohrida i bugarskih središta poput Preslava i Pliske.¹⁹⁷ Naznake da se glagoljica, a nešto kasnije i ćirilica, šire prema istočnoj obali Jadrana i prije formiranja srpske srednjovjekovne države svjedoči *Konavoski glagoljski natpis* koji je nastao kao odraz ranog utjecaja bizantske kulture, a o kojem postoje tri opsežna članka sa suprotstavljenim gledištima (Žagar i Kapetanić, Čunčić, Tomović). Južni put glagoljice upotpunjuje i *Natpis iz Župe dubrovačke*. Oba natpisa su s dubrovačkog područja i datiraju u 11. stoljeće. Nakon spomenutih natpisa južni put označavaju i natpisi na kojima se miješaju glagoljica i ćirilica. To su *Bašćanska ploča* (oko 1100.) i glagoljično-ćirilični natpisi iz 12. st. u koje se ubrajaju *Kninski ulomci*, *Plastovski ulomak* i *Supetarski ulomak*.¹⁹⁸ Na tom putu priključuje im se i *Humačka ploča*.¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ B. FUČIĆ, 1987, 18.

¹⁹⁸ T. GALOVIĆ, 2015-16, 328.

¹⁹⁹ B. FUČIĆ, 1997, 272.

Slika 24. Prikaz nalazišta glagoljskih natpisa na sjevernom i južnom putu. Sjeverni put [●]: 1. Mosaburg (Zalávar) – *Zalavarski ulomci*, 2. Kijevci (Manastirište) – *Natpis iz Kijevaca*, 3. Plomin – *Plominski natpis*, 4. Valun – *Valunska ploča*, 5. Krk – *Krčki natpis*, 6. Senj – *Senjska ploča*, 7. Grdoselo – *Grdoselski ulomak*, 8. Hum – *Humski grafiti*, 9. Roč – *Ročki abecedarij*. Nalazišta glagoljskih natpisa na južnom putu [●]: 1. Župa dubrovačka – *Natpis Župe dubrovačke*, 2. Dunave – *Konavoski natpis*, 3. Humac kod Ljubuškog – *Humačka ploča*, 4. Knin – *Kninski ulomak*, 5. Plastovo kod Skradina – *Plastovski ulomak*, 6. Baška – *Bašćanska ploča*, 7. Sveti Petar u Šumi – *Supetarski ulomak*.

Sjeverni put zamire do 11. stoljeću kada na moravsko-panonskom području iščezava glagoljanje. Tijekom moravsko-panonskog razdoblja glagoljica se širi i na Rusiju.²⁰⁰ Nakon Metodove smrti završava panonsko-moravsko razdoblje, a njegovi učenici nastavljaju s radom

²⁰⁰ Najranijim spomenicima pripadaju i najsjeverniji glagoljski zapisi iz Novgoroda i Kijeva. U crkvi sv. Sofije (podignuta 1045. do 1050.) u Novgorodu pronađeno je dvadeset razbacanih glagoljskih grafita koji pripadaju razdoblju 11. i 12. stoljeća. Uz glagoljske grafite iz crkve sv. Sofije S. M. Mikheev je obradio i novopronađene glagoljske spomenike iz crkve Blagovijesti Bogorodici i samostanske crkve sv. Jurja u Novgorodu. Pojava glagoljskog pisma na trima navedenim lokacijama govori u prilog čvrstom temelju i vlastitom razvoju posebnog pismovnog kruga u koji glagoljica (arhaičnih oblika) pristiže u Rusiju iz smjera *Ohridske književne škole* ili pak iz Moravske i Češke (M. ŽAGAR, 2013, 344.); Više o grafittima sa zidova sv. Sofije, crkve sv. Jurja i glagoljsko-ćirilичnom zapisu na fragmentu kosti vidi u S. MIHALOVIĆ MIKHEEV, 2015; S. MIHALOVIĆ MIKHEEV, V. G. SINGH, 2016.

u Bugarskoj, Makedoniji i Hrvatskoj. Djelovanjem iz novih središta glagoljske pismenosti započinje bugarsko-makedonsko razdoblje glagoljice koje traje do 12. stoljeća.²⁰¹

Postoje i mišljenja koja isključuju mogućnost da je glagoljsko pismo u hrvatske krajeve presađeno iz Moravske. Tako Mile Bogović razmatra mogućnost da je pismo pogodno za slavenski jezik moglo nastati na jadranskoj obali odakle ga sveta braća prenose u Moravsku.²⁰² Bogović misli kako je glagoljica vjerojatno nastala prije same misije i to na području naseljenom većim brojem slavenskog stanovništva koje se susreće s pismošću i traži način da se izrazi preko pisma. Najpovoljnije prilike za takav razvoj su na području Dalmacije, sjeverne Grčke (Solun) i Makedonije. Ujedno su to područja koja su najbliža Bizantskom Carstvu i njegovom utjecaju i time pogodna za stvaranje bliske veze s grčko-rimskim svijetom na kojem se moglo zasnovati i glagoljsko pismo.²⁰³

Iza hrvatskih glagoljskih epigrafa najranijeg razdoblja slijede najraniji liturgijski tekstovi: *Kločev glagoljaš* i *Bečki listići*. Prvi tekst je stariji od epigrafa, ali pripada kanonu staroslavenskih spisa, dok *Bečki listići* s prijelaza 11. u 12. stoljeće označavaju početak hrvatskoga glagoljaškog liturgijskog korpusa.²⁰⁴

---

²⁰¹ B. FUČIĆ, 1997, 260.

²⁰² M. BOGOVIĆ, 1990, 68.

²⁰³ M. BOGOVIĆ, 1990, 68.

²⁰⁴ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 208.

Konavoski glagoljski natpis

Godine 1979. pronađen je u porušenoj grobišnoj crkvi Male Gospe u konavoskom selu Dunave mramorni ulomak rimske stele. Nedugo nakon potresa, te iste godine, crkva je potpuno srušena, a mramorni ulomak pohranjen u novosagrađenoj crkvi 1982. godine.

Crkva Male Gospe sagrađena je 1885. na mjestu urušene ranosrednjovjekovne crkve.²⁰⁵ Tijekom gradnje korišten je sekundarni građevni materijal prijašnje crkve i obližnje utvrde Sokol. Da je glagoljski natpis uklesan na ulomku rimske stele svjedoči ostatak rimskodobnog natpisa na poleđini grafita iz kojeg se čitaju dva slova latinske kapitale (..VL..). Naknadno je na poleđini spomenika urezan križ. Vjerojatno je mramorni ulomak u crkvu dospio kao dio građevnog materijala s utvrde, a o njegovom mjestu i položaju u crkvi ništa se поближе ne može reći.²⁰⁶

Najraniji povijesni izvor koji spominje konavosko područje s utvrdom Sokol je darovnica humske vlastele Sankovića. U njoj se spominje da utvrda Sokol u sklopu Konavala sa Cavtatom tijekom 1391. prelazi u ruke Dubrovčana. To je vrijeme kada Dubrovačka Republika nakon smrti Tvrtka I Kotromanića (1391.) širi svoje područje. Do potresa 1667. utvrda je popravljana i nadograđivana u nekoliko navrata. Tijekom vremena mnogo je kamenja s utvrde upotrijebljeno kao građevni materijal u izgradnji seoskih kuća. Postojanje same crkve u vrijeme pripajanja Konavala Dubrovačkoj Republici potvrđuju i ostatci stećaka i motivi na nadgrobnim pločama. Visoravan s utvrdom Sokol na teško pristupačnoj klisuri nekoliko stoljeća ima ključnu stratešku ulogu u obrani plodnog konavoskog polja, pripadajućih luka u Cavtatu i Moluntu kao i zaštiti prometnih pravaca prema unutrašnjosti. Područje je aktivno i u razdoblju antike na što upućuju brojni nalazi rimske keramike i značaj samog Epidaura.²⁰⁷

O spomeniku (slika 25) su prvi izvijestili Branko Fučić i Niko Kapetanić 1999. godine. Autori u preliminarnom izvješću donose opis pronađenog epigrafskog spomenika te njegov arheološki i povijesni kontekst. Paleografsku analizu teksta objavili su 2001. Mateo Žagar i Niko Kapetanić. Naknadna paleografska analiza Marice Čunčić²⁰⁸ kao i mjesto

---

²⁰⁵ T. MARASOVIĆ, 2013, 146.; S. DAMJANOVIĆ, 2016, 223.

²⁰⁶ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 12-13.

²⁰⁷ B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 7.

²⁰⁸ Branko Fučić nije pročitao natpis rekavši kako to nije njegov oblik glagoljice. M. ČUNČIĆ, 2009, bilj. 4

pronalaska spomenika otvaraju nova pitanja o postanku glagoljice i njenom razvoju na istočnoj obali Jadrana.²⁰⁹

Analiza teksta iz 2001. donosi i nekoliko ćirilčnih slova što je Čunčić u naknadnoj analizi opovrgnula. Mjesto pronalaska epigrafskog spomenika potvrđuje Fučićevo stajalište da glagoljica na prostor hrvatskih zemalja dopijeva iz dva pravca: sa sjevera, s područja Panonije i Moravske, te s juga, sa makedonsko-bugarskog prostora.²¹⁰ Južnom se putem iz Bugarske i Makedonije osim glagoljice širi i ćirilica. Tim putem do 11. stoljeća pristiže isključivo glagoljica, u 11. i 12. stoljeću glagoljica i ćirilica, da bi krajem 12. stoljeća sa slavenskog jugoistoka pristizala isključivo ćirilica.²¹¹

Prilikom paleografske analize *KN Žagar* i Kapetanić spominju nešto kasniji ćirilčni natpis iz crkve Sv. Jurja u Popovićima (Konavle) koji se, osim ćirilčnih, sastoji i od dva glagoljska, što po autorima, otvara mogućnost postojanja ćirilčnih slova i na *KN*.

Jasno je da pojava ćirilčnih slova na glagoljskim epigrafima ranog srednjeg vijeka prvenstveno ukazuje na razvoj, intenzitet i pravac širenja glagoljskog, a potom i ćirilčnog pisma. Tako će se već krajem 12. stoljeća pod dominantnim utjecajem ćirilice naći prostor južnih hrvatskih zemalja do Makedonije.²¹²

Da je područje Duklje, Zahumlja i Travunije prostor koji se najranije susreo sa slavenskim liturgijskim jezikom i glagoljskim pismom upućuje jedan od zaključaka splitskog sabora na što je prvi upozorio Miho Barada. Pismo koje Ivan X upućuje splitskom nadbiskupu Ivanu i sufraganima²¹³ u vezi je s razlogom sazivanja sabora i odnosi se na upozorenje dalmatinskim biskupima u vezi širenja Metodove doktrine. Papa ujedno poziva crkveni kler da službu obnaša po pravilima Rimske crkve i na latinskom jeziku. U tekstu saborskog zaključka stoji: "*A ostale crkve koje su na istoku, odnosno stonska, dubrovačka i kotorska, neka potpuno u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede nauku kršćanske vjere.*"²¹⁴ Iako Baradino upozorenje u znanosti nije prihvaćeno, ono nalazi utemeljenost ne samo u

---

²⁰⁹ *Konavoski glagoljski natpis* prvi je epigrafski spomenik pisan glagoljicom južno od rijeke Krke i Vrbasa. N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 24. To ne uključuje pojedine natpise poput *Humačke ploče* o kojoj će poslije biti govora.

²¹⁰ B. FUČIĆ, 1997, 259.

²¹¹ B. FUČIĆ, 1987, 19.; N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 14

²¹² B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 9.

²¹³ Ivan X napisao je dva pisma, jedno nadbiskupu Ivanu i sufraganima, a drugo hrvatskom kralju Tomislavu, zahumskom knezu Mihaelu, ali i istom nadbiskupu Ivanu, županima, svećenicima i svem puku nastanjenom u slavenskoj zemlji i dalmatinskim gradovima. Oba su pisma napisana u vezi zbivanja na splitskom saboru 925. u doba vladavine kralja Tomislava.

²¹⁴ N. BUDAK, 1986, 126. Crkvena jurisdikcija triju navedenih dijeceza prostire se duboko u unutrašnjost i obuhvaća sve sklavinije južno od rijeke Neretve. Taj je prostor naseljen velikim brojem slavenskog pučanstva.

spomenutom izvoru, nego i pronađenom epigrafskom materijalu na hrvatsko-hercegovačkom prostoru. Isto tako, po Baradinu mišljenju, može se pretpostaviti da su dalmatinski biskupi koji priznaju bizantskog cara i carigradskog patrijarha rado pružili utočište odbjelim Metodovim učenicima iz Panonije i Moravske.²¹⁵ *Methodii doctrina* za Papu predstavlja upotrebu slavenskog liturgijskog jezika, nije riječ o nekakvu Metodovu krivovjerju.²¹⁶ Po Nevenu Budaku, područje najranijeg širenja glagoljice (10. stoljeće, a vjerojatno i ranije) prvenstveno treba tražiti u južnodalmatinskim gradovima bizantske Dalmacije.

Srednjodalmatinske biskupije su ograničene na gradove i pripadajuće otoke koje je nastanjivalo pretežito romansko stanovništvo, dok na otocima Krku i Cresu, unatoč većem broju Slavena o kojima brinu dalmatinski biskupi nema izravnih potvrda o upotrebi slavenskog bogoslužja prije 11. stoljeća. Iako najveći broj najranijih glagoljskih epigrafa na istarsko-kvarnerskom području ukazuje na najraniju uporabu glagoljice na sjevernom Jadranu treba ozbiljnije razmotriti mogućnost najranije pojave glagoljice na dukljanskom i zahumskom prostoru.²¹⁷

Gornju granicu nastanka *KN* određuje vrijeme dukljanske vladavine u Konavlima (11-12. st.)²¹⁸ dok se donja granica nastanka načelno može smjestiti i u početak 10. stoljeća. Međutim, neke grafomorfološke osobine, poput pojave jednog poluglasa ili slova bez starog supskripta, upućuju na nešto kasnije vrijeme nastanka natpisa, a time i pojave glagoljske pismenosti na prostoru bizantske Dalmacije. *KN* je ujedno i najraniji materijalni dokaz o širenju glagoljice južnim putem, bez obzira da li je riječ o produktu misije iz Carigrada ili kasnijem širenju iz Makedonije.²¹⁹

---

²¹⁵ I. PETROVIĆ, 1988, 28.

²¹⁶ N. BUDAK, 1986, 128.; Pismo u kojem Ivan X spominje Metodijevu doktrinu nije usamljeno. Još za Metodova života rimska kurija prilikom obnavljanja panonske metropolije piše 879. Metodu (da se u Rim dođe očitovati o svom nauku) i moravskom knezu Svatopluku iste godine, odobravajući u njemu Metodovo naučavanje. Opširno pismo upućeno Svatopluku naziva se po svojim početnim riječima *Industriae tuae* i predstavlja temeljni dokument pomoću kojeg je utvrđeno pravo i valjanost slavenskog bogoslužja. Da se ne radi o krivovjerju vidi se iz slijedećih navoda: papa Ivan VIII ističe kako *Methodius aliter docet* "Metod drugačije naučava". Isto se navodi u pismu Ivana X kao *alia Methodi doctrina*. Nadalje, u pismu Metodu stoji *praedicationis tuae doctrinis* "naukama tvoje propovijedi" i *doctrinam tuam* "tvoju nauku" što je isto pojmu *Methodii doctrina* u pismu Ivana X. Razlika je jedino u tome što se Ivan VIII obraća izravno Metodu pa piše u drugom licu, dok Ivan X četrdeset godina kasnije spominje Metoda kako bi se znalo o kome je riječ, pišući u trećem licu (R. KATIČIĆ, 1986, 15-16.).

²¹⁷ N. BUDAK, 1986, 127.

²¹⁸ Grafrit je nastao u vrijeme bizantske dominacije na dubrovačkom području čemu u prilog idu paleografske karakteristike i trokutasti oblik glagoljičnih slova čiji nastanak M. Čunčić smješta od 9. do 11. stoljeća. Smrću cara Emanuela I Komnena 1180. bizantska vlast slabi, a područje Duklje dolazi pod sve jači utjecaj raške ekspanzije (B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 8-9.).

²¹⁹ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 14.

Da se na *KN* nalaze dva zapisa utvrđeno je tek 1997. godine.²²⁰ Prvi zapis sastoji se od četiri reda i pet slovnih nizova kako se vidi na slici 26. Godine 2001. Žagar i Kapetanić su predložili slijedeće čitanje: *[IS]KL / [E]SA GONE / SLAVO GO / SPOINŦ / GŦD ČM (=1060) //*.²²¹

Slika 25. Konavoski glagoljski natpis, Dunave kod Konavala (preuzeto: B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 10.).

Uzimajući u obzir tezu Marice Čunčić spomenik su datirali u 11-12. stoljeće.²²² Da se radi o srpskom glagoljskom spomeniku iznijela je 2005. Gordana Tomović. Uz pet proizvoljno dodanih slova²²³ Tomović prvi dio natpisa čita ovako: *Ê KL[I]SA(R)HB²²⁴ NE SL(Ê)PACŦ HO(Ž)D(Ŧ) BOS NŦ*. Autorica je grafit datirala u 13. stoljeće.²²⁵ Usporedbom prvog dijela *KN* s *Natpisom Župe Dubrovačke (NŦD)* i trokutastim oblicima glagoljice Marica Čunčić 2009. donosi novo čitanje: *Ê KL[E]SA TO NA SLÊPO TO Ê KOINŦ*, kako je to

²²⁰ Glagoljski grafit je uklesan na zaravnjenoj poleđini spomenika (13 x 11 x 3,5 cm) koji je okrenut za 90° kako bi se raspoloživa površina bolje iskoristila (G. TOMOVIĆ, 2005, 25.).

²²¹ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 42.

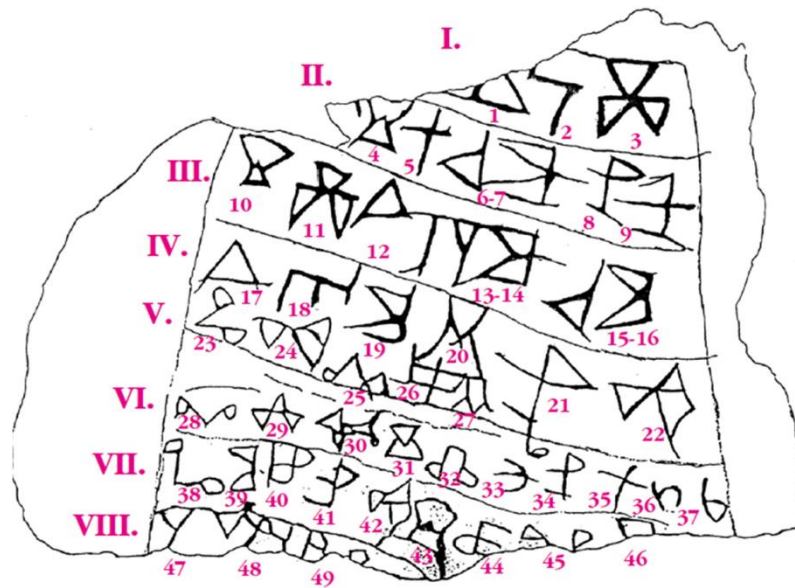
²²² B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 8.; M. ČUNČIĆ, 2009, 124.

²²³ Sadržaj koji je transliteriran na temelju petine proizvoljno dodanog teksta ne može se smatrati valjanim (M. ČUNČIĆ, 2009, 130.)

²²⁴ Sličnu riječ Tomović pronalazi na oštećenom natpisu iz manastira Mileševa – *klisarh*, što je skraćeni narodni oblik za eklisarha (redovnika pravoslavne crkve) koji brine o bogoslužju i crkvenom zdanju.

²²⁵ M. ČUNČIĆ, 2009, 123. Tomović morfologiju slova *KN* uspoređuje sa slovima na *Blagajskom natpisu* (1168-1196.), *Natpisu bana Kulina* (1185.) i *Miroslavljevom evanđelju* s kraja 12. stoljeća. Za užu dataciju spomenika u 13. st. autorica se opredjeljuje zbog istovremene pojave oba poluglasa i vokalizacije poluglasa u riječi *sl(e)pacŦ* (G. TOMOVIĆ, 2005, 29.). Na položaju na kojem Tomović određuje vokalizaciju nedostaje slovo *a* pa nema ni vokalizacije. Isto tako, pojava oba poluglasa ukazuje na starinu (M. ČUNČIĆ, 2009, 30.).

prikazano na slici 28. Ovo čitanje je ujedno i najispravnije jer nema dodanih slova, a sadržaj je jasan, jednostavan i smislen.²²⁶

Slika 26. Numeracija redova i slova na Konavoskom natpisu (preuzeto: N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 23.).

U nastavku slijedi paleografska analiza s komentarima M. Čunčić na dva starija čitanja:

Na položaju 1 vidi se dio znaka kojem je prepoznatljiv donji fragment. Žagar i Kapetanić predlažu slovo I, R ili S. Opredjeljuju se za S koje se najbolje uklapa u tekstnu konstrukciju iz koje se čita glagol *klesati*. Pretpostavljaju da je slovo S četvrto u retku i da mu prethodi nesačuvano I.²²⁷ Da se na tom položaju ne nalazi S potvrđuje nedostatak gornjeg dijela slova. Čunčić na tom položaju vidi ostatak *jata*²²⁸ – na najstarijim spomenicima to je podijeljeni istokračni trokut Δ .²²⁹ Umjesto *jata* Kapetanić i Žagar čitaju još jedno S na položaju 17. S obzirom na dužinu i širinu rekonstruiranog retka, veličinu slova i razmaka među slovima, Čunčić na početku teksta pretpostavlja samo jedno uklesano slovo koje prethodi slovu S. Možda je na početku grafita unesena godina nastanka ili križ kao zaziv

²²⁶ M. ČUNČIĆ, 2009, 132.

²²⁷ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 21.

²²⁸ Da se radi o znaku za *jat* potvrđuje i Tomović (G. TOMOVIĆ, 2005, 26.).

²²⁹ M. ČUNČIĆ, 2009, 126. Znak za *jat* posvjedočen je na najranijim hrvatskim epigrafskim spomenicima. Pojavljuje se u obliku trokuta, kasnije i trapeza ili spljoštenog trokuta Δ ∇ . Kao trokut je zabilježen na *Krčkom natpisu* Δ i *Valunskoj ploči* Δ iz 11. st. te na Bašćanskoj ploči (oko 1100.) Δ . Kasniji oblik trapeza pojavljuje se na epigrafskim spomenicima 12. st. kao što su *Grdoselski ulomak* ∇ , *Supetarski ulomak* ∇ , *Humski grafiti* i *Ročki abecedarij*. Pojavljuje se i u nekim hrvatskim glagoljskim rukopisima tog razdoblja (B. FUČIĆ, 1982, 13.). U *NŽD* nalaze se oba oblika. Od tri *jata* u Ivanovom natpisu prva dva su spljoštena, a treći ima oblik istokračnog trokuta Δ ∇ ∇ . Spljoštenost gornjeg dijela slova uvjetovana je položajem *jata* u rozeti u kojoj je znak malo uzdignut iznad zadnje (najniže) linije (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 101.).

Božjega blagoslova kojim započinje tekst.²³⁰ Fučić ističe kako *jat* na starijim hrvatskoglagoljskim spomenicima ima funkciju broja 800.²³¹

 Na položaju 2 je uklesan znak za slovo K. Slovo je uklesanc bez starog supskripta.²³²

 Jasno se vidi znak za slovo L koje je zadnje u prvom retku (položaj 3). Slovo se ponavlja na položaju 11. Sam položaj slova (slovo se oslanja na gornju horizontalu) i morfologija ukazuju na starinu teksta. Slovo u trokutastoj glagoljici čine tri isječka u obliku trokuta koji proizlaze iz rozete . U obloj glagoljici ti oblici postaju kružni .²³³ Po Žagaru i Kapetaniću trokutasta forma slova L proizlazi iz zakonitosti klesanja u kamen, pri čemu je trokutaste oblike lakše klesati od četvrtastih. Takve oblike nasljeđuju četvrtasti oblici slova.²³⁴

 Na položaju 4 nalazi se znak za slovo S koje je uklesano drugo ili treće po redu u novom retku (slovo S se ponavlja i na položaju 10). Primjećuju se tragovi klesanja i izvan slovnih linija.²³⁵ Najraniji oblik slova S čini izvnuti oblik slova I – to je krug kojeg odozdo probada trokut. Na natpisima 11. i 12. stoljeća krug postaje trokut.²³⁶

 Uklesan je znak križa za slovo A bez rubnih crta na okrajcima (položaj 5). Slovo proizlazi iz istokračnog križa u trokutastoj i obloj glagoljici.²³⁷ Početkom 12 stoljeća krajevi linija u obloj glagoljici postaju izraženiji i spuštaju se usporedo s okomitom hastom (12. st.).²³⁸

 Znakove na položaju 6-7 Žagar i Kapetanić ne tretiraju kao dva zasebna znaka nego kao ligaturu. Iz prvog zasebnog znaka autori ne razabiru nijedno glagoljsko niti ćirilčno slovo, dok u drugom znaku prepoznaju slovo O. Osim na broju 7 slovo O se pojavljuje na

²³⁰ M. ČUNČIĆ, 2009, 126.; M. ŽAGAR, 2013, 93.

²³¹ B. FUČIĆ, 1982, 14.

²³² Slično slovo K bez supskripta nalazi se i na *Jurandvorskim ulomcima II i III* (). Oblik slova K sa starim supskriptom pojavljuje se na *Valunskoj ploči* , ali i na pojedinim kanonskim spomenicima 12. st., kao što su *Grškovićev odlomak apostola* i *Bečki listići* . Nedostatak supskripta može ukazivati na mlađi period nastanka grafita (B. FUČIĆ, 1982, 11.); N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 24.

²³³ M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 93.

²³⁴ Npr. u *Grškovićevu odlomku* ili *Bečkim listićima* (N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 24.). UNŽD   (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 93.).

²³⁵ Odnos većeg gornjeg i manjeg donjeg dijela sličan je onom na *Bašćanskoj ploči* i u *Bečkim listićima* (N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 25.).

²³⁶ B. FUČIĆ, 1982, 12.

²³⁷ M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 87.

²³⁸ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 25.; B. FUČIĆ, 1982, 9. Znak za slovo A na natpisima 10-11. i 12. stoljeća: *Krčki natpis (KR)* , *Valunska ploča (VP)* , *NŽD*   i *Bašćanska ploča (BP)* (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 87.).

brojevima 14 ( ), 16 ( ) i 19 ( ). Na položaju 6-7 autori predlažu ligaturu: VO ili GO. Međutim, znak za slovo V s poravnanom donjom vodoravnom linijom ne postoji na drugim hrvatskim epigrafima i rukopisnim spomenicima.²³⁹ Još jedno V autori vide na broju 13. Ako je riječ o slovu G do izražaja dolazi uočljiv nedostatak izrazitije spojnice za oba oka i nepravilno položeni trokuti na hastama.²⁴⁰

Čunčić na položajima 6-7 i 15-16 umjesto sloga GO predlaže TO. Položaji 6 i 15 nose polovicu slova T okrenutog za 90° ( ) bez lijevog oka, koje se na broju 6 ipak nazire. Autorica napominje da u vrijeme nastanka grafita nema riječi o ligaturama, što potvrđuje i sama datacija spomenika.²⁴¹ Svako se slovo piše za sebe. Slovo T je široko i u vodoravnom položaju zauzima mnogo mjesta. Njegovim postavljanjem u okomiti položaj omogućen je dodatni prostor za klesanje ostalih znakova. Isti tako, pri klesanju pojedina slova mogu biti reducirana što kod jednostavnog sadržaja ne utječe na čitanje. Iz rozete unutar koje slova "šetaju" u krugu oblikuju se i primjerci slova zrcalnih i zaokrenutih oblika (klesar može zaboraviti na koju stranu okrenuti slovo, s tim da položaj slova ne umanjuje njegovo raspoznavanje). Iako su haste obaju slova okomite (položaj 6-7: i položaj 15-16:), uočava se razlika u njihovu izvođenju. Može se reći da je pisar znao početnu razliku i položaj slova trokutaste glagoljice u kojoj se TO piše: .²⁴² Tomović pak na položajima 6 i 15 predlaže glagoljsko H: ²⁴³, a na položajima 7 i 14 znak za meki poluglas.²⁴⁴

²³⁹ U trokutastoj i obloj glagoljici slovo V u početku ima spojnicu izvana. Spojnica je jednopotezna i kasnije se pomiče na sredinu oka ( ). Najstariji oblici zasvjedočeni su na *VP* i *KG* , a nešto mlađi na *KR* i *NŽD* . Kasniji oblici imaju spojnicu iznutra kao što se vidi u *KL* i drugom dijelu *KN* (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 88.). U 12. st. oka poprimaju uglati oblik i izduljuju se, a spojnica se izravnava (B. FUČIĆ, 1982, 9.)

²⁴⁰ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 26. Po položaju svojih oka pretpostavljeno G na *KN* ne odgovara trokutastomu niti oblom obliku. Slovo G čuva oblike iz rozete: na *KR* i *NŽD* (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 89.). U panonsko-moravskom i makedonsko bugarskom periodu slovo G nosi dva oka koja spaja oštrokutna spojnica. Na hrvatskim glagoljskim epigrafima 11. i 12. st. duktus lijevog oka produljuje se okomito ili koso naniže, a desno oko počiva na vodoravno izvedenom duktusu (B. FUČIĆ, 1982, 10.).

²⁴¹ Za razliku od kasnijih tipova glagoljice na spomenicima s glagoljicom trokutastih oblika ne susreću se ligature (M. ČUNČIĆ, 2009, 126.). U bugarsko-makedonskoj i hrvatskoj glagoljici zbog zajedničkih elemenata nekih slova dolazi do povezivanja ili stapanja dva ili više slova u ligature (lat. *lego*, *legare*, *ligavi*, *ligatum* – svezati) (S. DAMIJANOVIĆ, 2016, 85.).

²⁴² M. ČUNČIĆ, 2009, 126.

²⁴³ G. TOMOVIĆ, 2005, 27. Navedeni oblici slova ne nalikuju trokutastom ( ) ni oblom H ( ) (M. ČUNČIĆ, 2009, 131.).

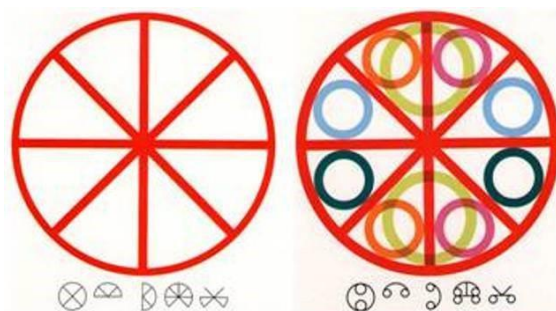
²⁴⁴ Tomović navodi istovremenu pojavu oba poluglasa i vokalizaciju što ide u prilog pretpostavci o ranoj i paralelnoj upotrebi i prožimanju glagoljice i cirilice na zetsko-humskom i raškom području (G. TOMOVIĆ, 2005, 30.). Takvo mišljenje ne ide u prilog datiranju epigrafa u 13. Stoljeće (M. ČUNČIĆ, 2009, 130.).

Ɱ Predzadnji znak u drugom retku (položaj 8) pripada slovu N s jedinstvenim modelom u trokutastoj i okrugloj glagoljici Ɱ.²⁴⁵ Starinu slova potvrđuju dvije vodoravne prečke s lijeve strane vertikalne haste.²⁴⁶ Isto slovo se pojavljuje na položaju 21 (Ɱ).²⁴⁷

Ɱ Na položaju 9 Žagar i Kapetanić vide znak za slovo E. Ipak se radi o slovu A s dodanim crtama koje se na kamenu rjeđe očekuju.²⁴⁸

Ɱ Zbog tvrde i neprilagodljive podloge na položaju 12 (i 17) uklesan je *jat* bez unutarnjih prečki, što nije slučaj s *jat*om na položaju 1. Ondje je zbog većih dimenzija slova u retku *jat* uklesan s prečkom.²⁴⁹ Na položaju 12 Kapetanić i Žagar vide slovo A. Zbog neobičnog oblika (trokut i crta koja nije povezana s njim) autori ističu klesarovu nepismenost i nesnalažljivost pri klesanju teksta, koji je, po njihovom sudu, nastao iz predloška. Donose zaključak kako je porijeklo slova A u ćirilici, o čemu ne može biti govora jer su sva slova glagoljice proizašla iz rozete (slika 27) u kojoj slovo A ima oblik istokračnog križa.²⁵⁰

Slika 27. Jončevljeva rozeta i smještaj glagoljskih slova unutar nje (preuzeto: M. ČUNČIĆ, 2004, 288.).

Autori su na položaju 12 svojevolumno odvojili okomicu slova od trokutastog oka na slijedećem položaju²⁵¹ pa na položaju 13-14 čitaju ligaturu GO ili VO: ⱮⱮ.²⁵² Tomović na položaju 12 vidi slovo P: Ɱ Ɱ.²⁵³

²⁴⁵ M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 95.

²⁴⁶ B. FUČIĆ, 1982, 12. Slično slovo susrećemo na VP (Ɱ) (N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 27.). Također i na KR Ɱ i NŽD Ɱ (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 95.).

²⁴⁷ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 31.

²⁴⁸ M. ČUNČIĆ, 2009, 127.

²⁴⁹ Isto, 127.

²⁵⁰ Isto, 127. Autori znak uspoređuju i s dubletom slova A na *Bašćanskoj ploči*: Ɱ i *Supetarskom ulomku*: Ɱ. Slovu pripisuju ćirilčno podrijetlo, što po mišljenju autora, potvrđuje pojava posebnog oblika slova i na hrvatskoglagoljskom jugu, odakle se širi na zapad do sv. Petra u Šumi (te nešto dalje na sjeverozapad) (N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 28-29.).

²⁵¹ Umjetno je odvojena okomica na položaju 12 od gornjeg oka na položaju 13: ⱮⱮ. Na položaju 13 ipak se vidi znak za slovo P: ⱮⱮ (M. ČUNČIĆ, 2009, 127.).

²⁵² Istu dvojbu Žagar i Kapetanić imaju na položaju 15-16 gdje pretpostavljaju ligaturu VO ili GO: ⱮⱮ. Za precizniju procjenu autori se oslanjaju na tekstnu konstrukciju (M. ČUNČIĆ, 2009, 127-128.).

 Na položaju 17 riječ je o znaku za *jat* u kojem Žagar i Kapetanić ne raspoznaju dovršeno glagoljsko slovo. Autori predlažu nedovršeno slovo S.²⁵⁴ Tomović navodi kako se radi o ćiriličnom D: Д .²⁵⁵

 Na položaju 18 uklesano je zrcalno slovo K. Vide se crte koje su otprije na kamenu ili su dodane tijekom urezivanja slova, kao i druge nevažne crte u tekstu koje ne utječu na čitanje. Nakon zrcalno umetnutog slova K klesar isto slovo pravilno unosi na položaju I 20. Iznad tog položaja upisuje i slijedeće slovo po redu da se izbjegnju poteškoće u čitanju.²⁵⁶ Žagar i Kapetanić na položaju 18 vide slovo P.²⁵⁷ Tomović ovaj znak čita kao slovo B: Б .²⁵⁸

 Uklesan je znak za poluglas.²⁵⁹ Na položaju 22 Žagar i Kapetanić vide *gor* s okomito i blisko postavljenim kružićima koji ne sadrže nekadašnje obline. Iz takvog zaključka proizlazi da je okrugla glagoljica starija od trokutaste što Čunčić opovrgava usporedbom *jora* i hrvatskog ključa.²⁶⁰ Nadalje, gotovo potpuni spoj lijevog oka s desnom stranom poluglasa (bez spojnice) autori opisuju kao grafomorfološku neobičnost. Ipak, radi se o pravilnom obliku trokutaste glagoljice. Čunčić napominje da trokutasti oblici glagoljice ne sadrži spojnice – nema ih nijedno slovo. Spojnice se, kako tvrdi Čunčić, pojavljuju tek u okrugloj glagoljici.²⁶¹

²⁵³ G. TOMOVIĆ, 2005, 27. Znak nema ništa zajedničko sa slovom P u trokutastoj (P) i okrugloj glagoljici (P) (M. ČUNČIĆ, 2009, 131.).

²⁵⁴ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 30.

²⁵⁵ Tomović u natpisu navodi dva ćirilična slova: jedno na položaju 17, a drugo (meki poluglas Б) na kraju šestog retka (G. TOMOVIĆ, 2005, 26.).

²⁵⁶ M. ČUNČIĆ, 2009, 128.

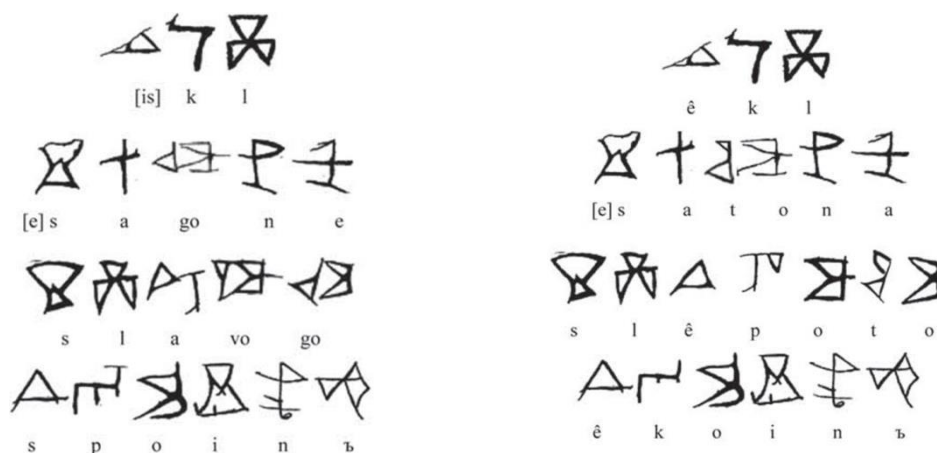
²⁵⁷ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 31.

²⁵⁸ G. TOMOVIĆ, 2005, 27. Tomović je dopisala okomitu crtu na sredini gornjeg dijela slova koja na kamenu ne postoji (B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 10.). Usp. i u *Novo čitanje hrvatskoga glagoljskoga Konavoskog natpisa iz 11. stoljeća*: M. ČUNČIĆ, 2009, 131.

²⁵⁹ U moravsko-panonskom i bugarsko-makedonskom periodu u glagoljskom pismu pojavljuju se dva različita znaka za poluglas. Znakovi imaju funkciju razlikovanja izgovora tvrdog (*gor*) i mekog poluglasa (*ger*). Razlike između dva znaka rano se gube zbog izjednačavanja u glasovnoj vrijednosti – zadržao se samo znak za tvrdi poluglas (Б). Tako se na našim najranijim glagoljskim epigrafima nalazi jedinstveni hrvatski znak za poluglas u obliku ključa (B. FUČIĆ, 1982, 13.); M. ŽAGAR, 2013, 208. Tomović na natpisu vidi oba poluglasa (G. TOMOVIĆ, 2005, 29.).

²⁶⁰ I stu, ako ne i veću starinu od *jora* s tri oka (u *Kijevskim listićima*) ima hrvatski ključ što se vidi u razvoju *jora* iz rozete: (trokutasti *gor* → hrvatski ključ → obli *gor*) (M. ČUNČIĆ, 2009, 128.). Hrvatski ključ se nalazi na VP , BP , KR i *Supetarskom ulomku (SU)*: (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 100.).

²⁶¹ M. ČUNČIĆ, 2009, 129.

Slika 28. Lijevo: čitanje *Konavoskog glagoljskog natpisa* prema Žagaru i Kapetaniću. Desno: novo čitanje *KN* prema Čunčić (preuzeto: M. ČUNČIĆ, 2009, 125. 129.).

Glagoljski zapis je smješten u predviđene urezane retke, a potom uokviren rubnim okomitim linijama s lijeve i desne strane teksta, čime oponaša organizaciju teksture na pergamentu. Time se gubi dojam slučajnosti i privlači pažnja potencijalnih čitatelja.

U čitanju iz 2001. autori čitaju ime *Goneslavo*. Ime je navedeno s dočetakom – *o* i predstavlja romaniziranu riječ slavenskog porijekla. Takva imena susrećemo kroz razdoblje ranog srednjeg vijeka, posvjedočena na natpisima hrvatskih narodnih vladara. Oblik *Goneslav* u izvorima nije posvjedočen. Jedino *Ljetopis popa Dukljanina* bilježi Gojislava I. koji s majkom vlada Dukljom nakon smrti svog oca Stefana Dobroslava (1042-1043.). Izvor donosi i podatak da je Gojislav s bratom Prelimirom živio u Trebinju u kojem su braća zbačena oko 1054 godine. Žagar i Kapetanić ističu podudarnost navedenih podataka s vremenom nastanka epigrafa i mjestom njegova pronalaska. Međutim, da se zapisano ime odnosi na povijesnog Gojislava ne može se potvrditi. Slavenska osnova (*-goj-*) sa značenjem *život* i *mir* prikladna je za onomastičke tvorbe i izvođenje karakteristične opozicije – *slav*. Oblik *gospoinь* s omekšanim završnim *d* u osnovici *gospod-* ostvaruje se kao *j* i pojavljuje u nekim današnjim štokavskim dijalektima. Nije sigurno da niz *gьd* (𐌆𐌋𐌆) u četvrtom retku označava suspenziju te da naredna dva slova (𐌆=1000, 𐌋 =60) istog niza bilježe neki događaj ili godinu nastanka grafita: 𐌆𐌋𐌆𐌆𐌆. Natpis karakterizira nesimetričnost uklesanih slova i njihovo balansiranje između dvije redačke linije. Žagar i Kapetanić tekst ocjenjuju nepažljivo izvedenim radom s premašenim potezima, nepravilnim smještajem pojedinih oka i nespojenim slovnim linijama što svjedoči o klesarskoj nevještini autora koji kleše po zadanom predlošku (rukopisu).²⁶²

²⁶² N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 25-26, 28-29.

Da se ne radi o klesanju iz predloška tvrdi M. Čunčić i objašnjava kako autor teksta "kleše na slijepo". Bilo je uobičajeno da se slova crtaju na kamenu podlogu da bi se isklesala što označava "klesanje prema zadanom predlošku". Međutim, autor konavoskog grafita ne treba rukopisni predložak što se doznaje iz teksta. Iako je samo *koinъ*²⁶³ on je dobar poznavatelj glagoljskog pisma i grčkog i hrvatskog jezika – on kleše izravno na spomenik.²⁶⁴

Donji natpis na ulomku je pliće urezan i teže raspoznatljiv. Slova su izvedena u mekšoj (oblijoj) formi, a dvostruka redačka linija odvaja ga od gornjeg uklesanog teksta. Elementi i grafomorfološka analiza slova pružaju nekoliko rješenja. Zbog oštećenja donjeg grafita ali i skromnog obima obrađene srednjovjekovne leksičke građe čitanje je znatno otežano. Analizirani tekst autori donose u dvije kombinacije: *GL(AGOL)JϞ I DENARĀ / VOINYE V... (VOINĀSE V ?) / T...* i *GL(AGOL)JϞ IDE NA D / VOINYE V... / T...* ne isključujući pri tome daljnje analize. Žagar i Kapetanić datiraju spomenik u 11. stoljeće imajući na umu mogućnost da je glagoljski tekst mogao nastati i kasnije, možda i nakon 12. stoljeća.²⁶⁵

Natpis Župe dubrovačke

Ulomak tegule s glagoljskim natpisom (slika 29) pronađen je 2007. tijekom arheološkog iskopavanja na srednjovjekovnom groblju Sv. Đurđa u Župi Dubrovačkoj koje seže u razdoblje od 10. do 12. stoljeća. Nakon uklanjanja sloja kamena s ulomka otkrivena su 102 slova pa tekst *NŽD* drugi po dužini glagoljski tekst nakon Baščanske ploče. Pismo ima mnogo sličnosti s glagoljskim natpisima 11. i 12. stoljeća što potvrđuje paleografska analiza. Jezik natpisa je stari hrvatski sa sedam vokala te *jorom* i *jatom*.²⁶⁶

---

²⁶³ *Koinъ* je grecizam napisan glagoljicom. Oblik proizlazi iz grčke riječi *koinός* a u kontekstu uklesanog teksta označava običnog čovjeka. Autor je laik, nije redovnik ni svećenik (M. ČUNČIĆ, 2009, 130.).

²⁶⁴ M. ČUNČIĆ, 2009, 130.

²⁶⁵ N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 46.

²⁶⁶ M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 77.

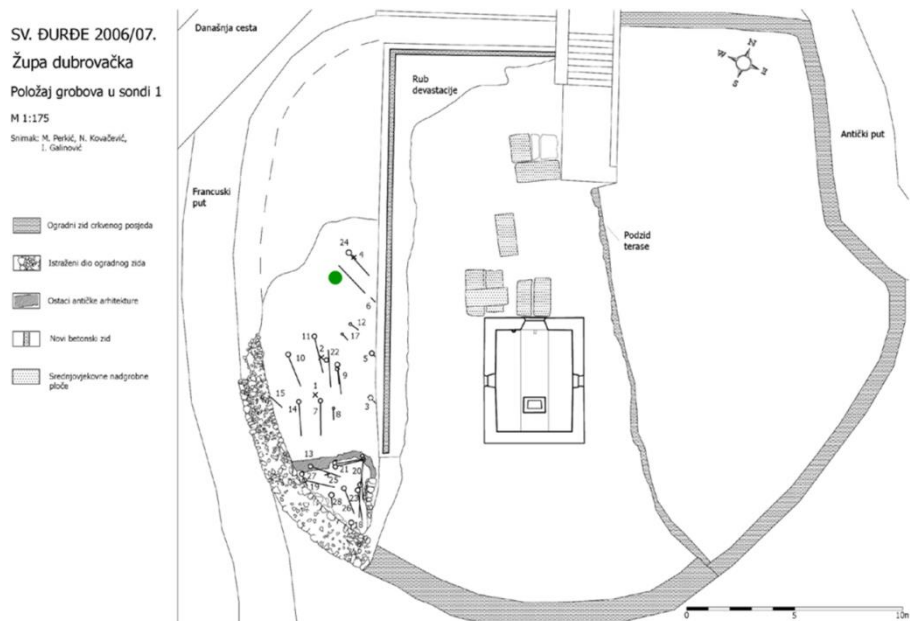
Slika 29. Glagoljski natpis Župe dubrovačke (preuzeto: M. ČUNČIĆ, M, PERKIĆ, 2009, 83.).

Lokalitet sv. Đurđa je odranije poznat zbog čestih ulomaka stećaka, srednjovjekovnih nadgrobnih ploča te nekoliko ulomaka crkvenog namještaja i arhitektonske plastike ranokršćanskog i predromaničkog vremena koji su ugrađeni u zidove crkve tijekom obnove 1976. godine. Zaštitno istraživanje je potvrdilo da je u antičko doba na tom mjestu podignuta građevina nepoznate namjene na što upućuju ostatci zidova i velika količina antičke krovne konstrukcije (*tegulae, imbrices*).²⁶⁷ Na rubnom dijelu ranosrednjovjekovnog groblja istraženo je 28 grobova koje karakterizira grobna arhitektura od neobrađenih kamenih ploča. Uz dijelove nošnje i rijetke grobne priloge pronađen je srebrni *miliaresion* Konstantina VII. Porfirogeneta i Romana I. Lekapena kovan u prvoj polovini 10. stoljeća. Izvan grobova pronađena su još četiri primjerka bakrenog bizantskog novca i ulomak tegule s uparanim glagoljskim natpisom (slika 30).²⁶⁸

---

²⁶⁷ Isto, 2009, 80.

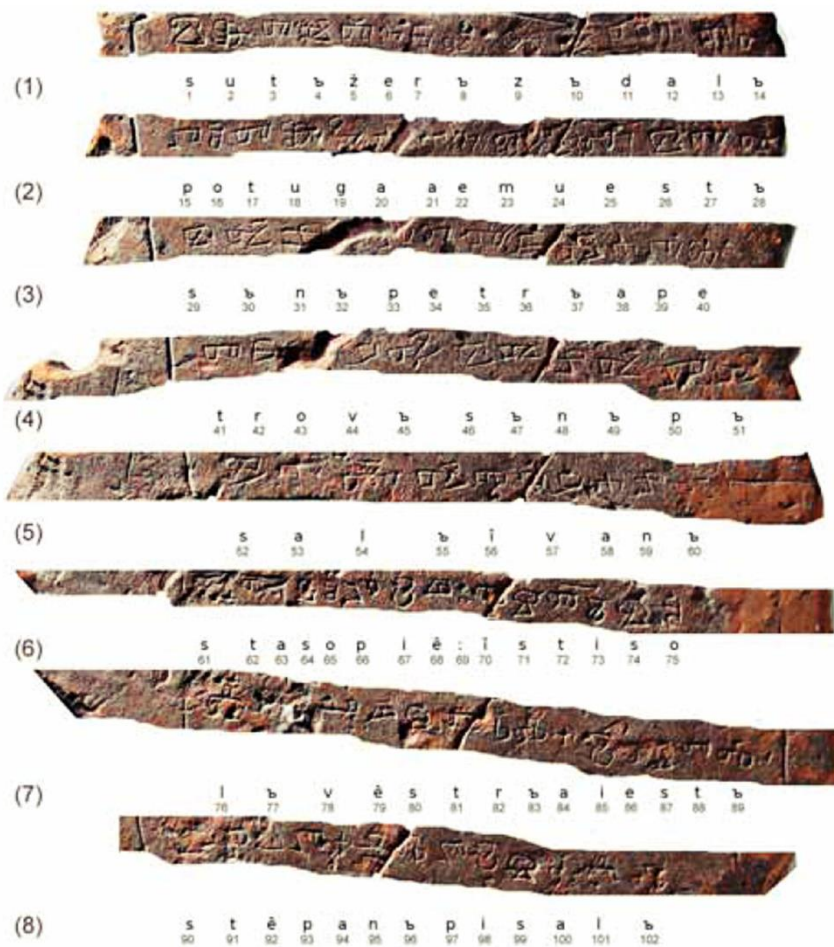
²⁶⁸ M. PERKIĆ, 2008, 63, 76.

Slika 30. Tlocrt crkve sv. Đurđa i sonde 1 s grobovima (M. PERKIĆ, 2008, 66.) s nalazištem glagoljskog natpisa [●] (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ 2009, 81).

Glagoljski tekst je razdijeljen u dva polja i koja su ispisala dva pisara: Ivan i Stjepan. Ivanov tekst se sastoji od 60 slova: *s(ъ s)utъžerъ : zъdalъ potug[a] a emu estъ sъn[ъ p]etrъ a petro[v]ъ sъnъ pъsalъ ivanъ* (na suvremenom hrvatskom: "Ovaj Sutžer (Sutđurađ) zidao (je) Potuga a njemu je sin Petar a Petrov sin (je) pisao Ivan"). Stjepanov dio natpisa donosi zaziv sv. Sofiji i Sv. Silvestru "[s(ve)ta s]opie : i s(ve)ti sol[ъ]vestrъ a iestъ (ili: i estъ) [s]tepanъ pisalъ (s)e.." (na suvremenom hrvatskom: "Sveta Sofija i sveti Silvestar a to je pisao Stjepan" kako se vidi na slici 31. Oblici i položaji slova na natpisu kao i jezične karakteristike upisanog teksta i njegov sadržaj datiraju spomenik u 11. stoljeće.²⁶⁹

²⁶⁹ M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 77.

Slika 31. Čitanje natpisa po redovima (preuzeto: M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 84.).

Natpis iz crkve arhanđela Mihovila / Humačka ploča

Humačka ploča se nalazila u crkvi arhanđela Mihovila na Humcu kod Ljubuškoga. Ondje je spomenik bio postavljen na mjestu gdje se neometano mogao iščitati tekst zadužbine koji je tekao spiralno od invokacije Presvetom Trojstvu u lijevom gornjem kutu pružajući se uz sve četiri strane spomenika do same sredine. Humačka ploča dimenzija 68 x 60 x 15 cm je izrađena od krečnjačkog kamena modrulja, a na njoj su, osim natpisa, vidljiva oštećenja izazvana dlijetom. Prije klesanja slovnih znakova površina spomenika je abocirana. Nakon turskih razaranja Humačka ploča je premješten u crkvu sv. Ante gdje je uzidana s desne strane istočnog ulaza. Uz crkvu je podignut i franjevački samostan (1867.). Godine 1958. ploča je uklonjena s i pohranjena u samostanski muzej. Humačka ploča je ćirilčni natpis s nekoliko glagoljskih slova koji govori o gradnji crkve sv. Mihovila (slika 32).²⁷⁰

U nastavku slijedi transliterirani tekst i isti tekst dopunjen ispuštenim slovima. Zapis misne nakane na Humačkoj ploči organiziran je u 12 redova:

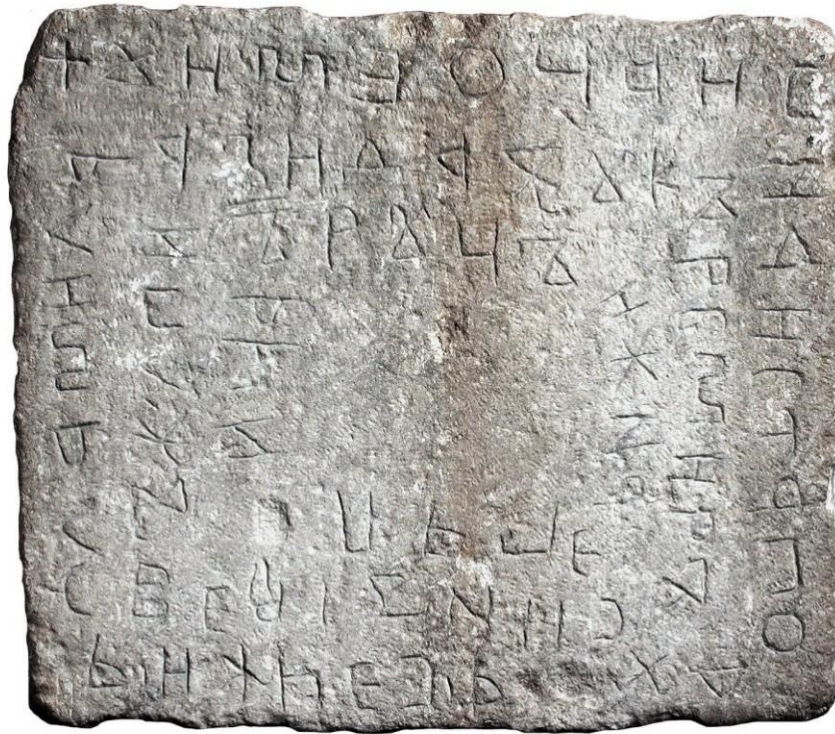
1. †UIMEOCAIS / † U ime o(тъ)ca i s(i) /
2. NAISTAGO / na i s(ve)tago /
3. DHA.SECKIA / d(u)ha. Se c(тъ)ki a(тъ)han) /
4. ĐLAMILA / đ(e)la Mi(hovi)la /
5. AZIDAQUKЪ / a zida o U(s)kъ /
6. RSMIRЪ / rsmirъ /
7. SINЪBRE / sinъbre /
8. TЪŽUPI / тъ župi /
9. VRUCЪ /vru(тъ)съ /
10. IŽNA / i ž(e)na
11. EGAPA / ega Pa(v) /
12. ICA/ ica

Tekst Humačke ploče čita se ovako: "*U ime Oca i Sina i svetoga Duha. Ovo (je) crkva arhanđela Mihovila, a zida ju Uskrsmir, sin Bretov, župi Vruljac, i žena njegova Pavica.*"

---

²⁷⁰ B. FUČIĆ, 1982, 200.; M. NOSIĆ, 2001, 43.

Slika 32. Natpis iz crkve arhanđela Mihovila / Humačka ploča, Humac kod Ljubuškog (snimio: Ivo Dragičević).

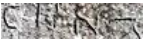

Najvjerojatnije tekst Humačke ploče nije pisala i klesala ista osoba. Tekst Uskrsmirove narudžbe po svoj je prilici pisao glagoljaš kojem je glagoljično pismo primarno pismo. Tome u prilog govori tri činjenice: I. uz pretežito uklesana ćirilična slova (bosančicu) pojavljuju se i dva glagoljska slova E i T (E, T), II. sva slova imaju veoma zaobljenu formu što se može pripisati utjecaju oble glagoljice, III. umjesto uobičajenog ćiriličnog *jera* na natpisu se redovito nalazi *gor*. Klesar je tekst preuzeo iz predloška, a izgled pojedinih slova upućuje da nije bio pismen.²⁷¹

Na spomeniku se nalaze 24 riječi. Kraćeno je više od polovine teksta, a ispušteno je 30 slova. Ukupno je na natpisu uklesano 78 slovnih znakova, znak križa i uspravna crta iza riječi *d(u)ha* koja označava kraj invokacije. Pokraćene riječi nemaju title, a klesarske greške označene su crticom iznad pojedinog slova. Slovo U u riječi *U(s)kbrsmirъ* označeno je crticom i upućuje na iduće slovo koje je ispušteno. Isto je sa slovom S u riječi *Vru(lъ)cbъ* i označava oštećenje na tom slovu, a dvije kose crte na slovu A u riječi *Pa(v)ica* naznačuju oštećenje tog slova i upućuju na ispušteno slovo V.²⁷²

Morfološka, fonološka i leksička analiza teksta pruža gotovo jasnu jezičnu sliku humske zemlje krajem 12. i početkom 13. stoljeća. Samoglasnik /y/ poistovjetio se s

²⁷¹ M. NOSIĆ, 2001, 43.; A. NIKIĆ, 2001, 148.

²⁷² Isto, 2001, 44.

prednjojezičnim /i/ kako se vidi u riječima: *c(r̂)ki* i *sin̂*. Za razliku od nazalnog samoglasnika /ɛ/ koji nije denaliziran kako se vidi u riječima: *ime* () i *Bret̂*, nazal /ɔ/ nije denaliziran – možda nisu denalizirani u isto vrijeme, a možda je riječ o pisarskoj tradiciji. Poluglasovi /b/ i /b/ pojavljuju se kao jedna fonološka jedinica. Izuzev Humačke ploče na svim se spomenicima bosansko-humsko-dalmatinskog ćiriličkog kruga redovito nalazi /b/. Tako četiri riječi na kraju sadrže /b/ u ulozi gramatičkog morfema (*sin̂*: , *Bret̂*, *Vru(l̂)cb̂*: , *U(s)k̂rsmir̂*), dok u samo jednoj riječi dolazi u sredini i ispred konsonanta /r/ kako bi se označila slogotvornost (*U(s)k̂rsmir̂*). U tekstu se nailazi i na jedan *đerv*. Njime je naznačen palatalni izgovor fonema /g/ u riječi *a(r̂han)đ(e)la*. Nakon invocacije ne slijedi veznik A što je česta pojava na spomenicima tog doba nego pokazna zamjenica SE.²⁷³

Spomenik donosi pet imena, od kojih se neka samo tu spominju. Crkva je posvećena arhanđelu Mihovilu²⁷⁴, a u humsku zemlju ime je moglo stići iz latinskoga (*Mihael*) ili grčkoga jezika (*Michaél*). Grafijski oblik imena na ploči ne pruža mogućnost ispravnog čitanja pa se ime može čitati različito. Sveti Pavao je jako štovan u kršćanskom svijetu i podizane su mu mnoge crkve. Ono se susreće i u hrvatskoj antroponimiji. Od *lat. Paulus* (paulus, "malen rastom") nastalo je ime *Pav̂lb̂*, kao i *Pav̂la*. Dodavanjem sufiksa – *ica* na osnovu imena tvori se odmilica Pavica. Ona je žena utemeljitelja župne crkve.²⁷⁵

U(s)k̂rsmir̂ i *Bret̂* zabilježeni su samo na Humačkoj ploči. Prvi dio imena vjerojatno je nastao onimizacijom leksema uskrs (stsl. *v̂skr̂sb̂*, *v̂skr̂senie*, grč. *anastasis*) ili anastasios "koji je uskrsnuo" i u kršćanskom svijetu rašireno ime. Drugi dio imena je leksem – *mir*. Možda je ovo ime zapisano u *Povaljskoj listini* kao *KR̂SB̂* (*KR̂SMIR*) i možda se radi o istoj osobi. Ime Uskrsmirova oca *BRET̂* odmilica je imena *Bretislav̂*. U ugovoru iz 1190. kojim Kačići sklapaju mir s Dubrovčanima navodi se Breti ("ego Breti", "iupanus Breti"). U *Povaljskoj listini* nekoliko se puta spominje ime bračkog kneza *Breč̂ka* što je također odmilica imena *Brečislav̂*.²⁷⁶

Krajem 12. st. Kačići su gospodarili područjem između rijeke Cetine i rijeke Neretve s pripadajućim otocima, a župa Vruljac dio je tog područja. Vezu s imenom župe ima i grad

²⁷³ Isto, 2001, 45-46.

²⁷⁴ Mihovil dolazi od hebrejske riječi *tko je kao Bog* a u Svetom pismu se spominje četiri puta. Crkva je kult arhanđela Mihovila preuzela od Sinagoge pošto je Mihovil branitelj i zaštitnik izabranog naroda. Njegov kult raste u Rimu tijekom epidemije kuge kada je papa Grgur Veliki imao viđenje arhanđela Mihovila iznad Hadrijanova mauzoleja. Od tog događaja mauzolej nosi ime Anđeoska tvrđava (A. NIKIĆ, 2001, 137.).

²⁷⁵ Isto, 2001, 47.

²⁷⁶ Isto, 2001, 48-49.

Vrulje kojeg Konstantin Porfirogenet navodi u *DAI* uz još tri grada u Paganiji. Ime Vrulja poznato je i sa splitskog crkvenog sabora 1185. gdje se spominje kao župa koja pripada splitskoj nadbiskupiji. Na temelju jezičnih i izvanjezičnih podataka Milan Nosić, kao i Branko Fučić, Humačku ploču smješta u kraj 12 i početak 13. stoljeća.²⁷⁷

Neki autori drže da je natpis stariji i od najstarijih hrvatskih glagoljskih epigrafa, dok drugi predlažu 15. stoljeće. Eduard Hercigonja datira spomenik u rano 11. stoljeće, a Herta Kuna u kraj 11. i početak 12. stoljeća. Vjerojatno bi bilo ispravno Humačku ploču pripisati istom vremenu kojem pripadaju i drugi hrvatski epigrafi na kojima se miješaju glagoljica i ćirilica. Tim spomenicima pripadaju *Baščanska ploča*, *Kninski ulomak* te *Plastovski ulomak* i *Supetarski ulomak*. Idenična pojava miješanja pisama na epigrafima poznata je i iz drugih slavenskih sredina poput Bugarske, Kijevske Rusije i Makedonije.

Iako je glagoljica na području BiH prisutna već u 10. ili 11. stoljeću (*Natpis iz Kijevaca*) nije jasno treba li njenu pojavu vezati uz same početke staroslavenske glagoljske pismenosti ili je riječ o kasnijem unošenju s područja Hrvatske ili Makedonije. Da je riječ o unošenju s navedenih područja, a ne iz Srbije, potvrđuje nedostatak tragova svetosavske grafijske škole, bar u pogledu najstarijih glagoljskih spomenika. Naime utjecaj svetosavske grafijske škole pojavljuje se tek povremeno i to na istočnobosanskom području. Taj utjecaj nije ostatak nekog starijeg stanja već odražava premoć nad utjecajem udaljenijeg Zapada.²⁷⁸

Uz epigrafske spomenike poput *Humačke ploče* i *Natpisa Kulina bana* poznati su s humskoga područja najstariji rukopisni kodeksi ili njihovi fragmenti pisani bosančicom koji nisu stariji od 12. stoljeća a baština su humskih krstjana²⁷⁹. Najstariji kodeks na humskom području pisan bosančicom je *Miroslavljevo evanđelje* iz 12. stoljeća. Kodeks je pisan za

---

²⁷⁷ Isto, 2001, 50.

²⁷⁸ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 195-196.; A. NIKIĆ, 2001, 27.

²⁷⁹ Srednjovjekovna Crkva bosanska optuživana je zbog dualističke hereze već od njezinih suvremenih protivnika. Jedan dio moderne historiografije tijekom 19. st. prihvaća politički motivirane konstrukte kao pouzdane povijesne činjenice i o Crkvi bosanskoj piše do polovice 20. st. ne pod njezinim stvarnim imenom – Crkva bosanska, nego pod imenom *bogumila* i *patarena* (Franjo Rački, Božidar Petranović i drugi) i svrstava među izrazite srednjovjekovne dualističke sekte. Sličan historiografski put prošli su i bosansko-humski nadgrobni spomenici – *bilizi* (S. M. DŽAJA, D. LOVRENOVIĆ, 2007, 3, 5.).

humskog vladara Miroslava, dok su *Mihanovićev odlomak*²⁸⁰ kao i *Grškovićev odlomak*²⁸¹ pisani glagoljicom.²⁸²

Misionarsko djelovanje popova glagoljaša i franjevaca u Humskoj zemlji

U vrijeme dok se područje Humske zemlje nije nalazilo pod vlašću bosanskog bana franjevci su dolazili iz samostana smještenih u hrvatskih primorskim gradovima poput Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika pa je njihovo djelovanje u Bosni i Humu poznato i prije osnivanja franjevačkog vikarijata u Bosni. U historiografiji se često ističe mišljenje da u srednjovjekovnoj Bosni osim misionarskog djelovanja franjevaca nije bilo aktivnosti nekog drugog svjetovnog klera. Ipak, na području biskupija koje su se prostirale rubnim dijelovima bosanske države, ranije i Huma, djelovali su popovi glagoljaši, koji nasljeđuju tradiciju srednjovjekovnih glagoljaša.

Svećenici glagoljaši su bili osobito aktivni u Stonskoj²⁸³ i Trebinjskoj biskupiji. Kada je 1340. utemeljena franjevačka Bosanska vikarija bili su aktivni u Zahumlju, Zapadnim stranama i Krajini. Djelovali su kao župnici glagoljaši u svojim župama i vršili bogoslužje na staroslavenskom crkvenom jeziku. Za razliku od franjevaca najčešće su bili neobrazovani i siromašni. Iako o svećenicima glagoljašima ima mnogo manje podataka u izvorima nego o franjevcima zna se da su se obrazovali u Dalmaciji. Pošto nisu mogli biti posvećeni na naslov crkvene institucije ili biskupije, zaređivani su na obiteljski patrimonij ili na imetak povjeren (ustupljen) od rođaka i dobročinitelja kako bi mogli biti ređeni. Najčešće su potjecali iz zapadne Hercegovine i duvanjsko-livanjskog kraja.²⁸⁴

Klera je bilo malo, kako svećenika glagoljaša, tako i pridošlih franjevaca. Stoga su franjevci, u nestašici klera, potporu tražili u popovima glagoljašima koji su slijedili isti kulturni i liturgijski koncept srednjovjekovnih glagoljaša u Dalmaciji i Bosni a koristili su se glagoljskim pismom, staroslavenskim jezikom i rimskim obredom. Time su popovi glagoljaši

---

²⁸⁰*Mihanovićev odlomak apostola* ili *Mihanovićev odlomak* pripada prijelaznom razdoblju oble i uglate glagoljice. Pronađen je na unutarnjoj stranici *Ilovičke krmčije* (13. st.). *Krmčija* ili "kormilarska knjiga" je popis pravila za pravoslavnu crkvenu upravu i sudstvo (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 229.).

²⁸¹*Grškovićev odlomak apostola* je glagoljski fragment očuvan na četiri lista s tekstem iz Djela apostolskih. Vjerojatno je odlomak na Krk pristigao s bosanskim bjeguncima. Fragment je bio u vlasništvu popa Jerka Grškovića po kojemu je dobio ime (S. DAMJANOVIĆ, 2016, 194.).

²⁸² A. NIKIĆ, 2001, 26.

²⁸³ U tekstu jedne franjevačke spomenice iz 1394. doznaje se kako je područje Stona i Pelješca prije dolaska dubrovačke vlasti podložno "patarenima i šizmaticima" približno tristo godina (D. KORAC, 2007, 21.).

²⁸⁴ D. KORAC, 2007, 22.

održali posebnost Crkve u Bosni i Humu, a višestoljetna tuđinska vlast ih je na tim prostorima nastojala iskorijeniti.²⁸⁵

Kninski ulomci

Dva ulomka kamenog luka (slika 33) su otkrivena tijekom arheološkog istraživanja sv. Bartola u Kapitolu kod Knina. Veći ulomak luka podijeljen je u dva polja. Donje polje je ukrašeno reljefnim ukrasom romaničke lozice, a gornjim teče dio glagoljskog natpisa u kojem se miješaju glagoljska i ćirilična slova.

Slika 33. Kninski ulomci (preuzeto: B. FUČIĆ, 1982, 214.).

Natpis je s prijelaza 11. u 12. stoljeće. Na većem ulomku čita se dio glagoljskog natpisa: ..(OČJu PREMI...)²⁸⁶ :

1. ulomak :

K(?) R (?) (?) (?)

2. ulomak:

O Č Ju P R E M I

Plastovski ulomak

U Plastovu kraj Skradina pronađen je dio kamene ploče s glagoljsko-ćiriličnim natpisom (slika 34) koji potječe s kraja 11. ili početka 12. stoljeća. Natpis je pronađen u slučajnom iskopu ispred kuće mještana iz Plastova Tome Vrukala. Pronađeni dio natpisa prelomljen je u dva djela. Tekst natpisa je glagoljično-ćirilički i datiran je u 11. ili 12. stoljeće.

Pismo natpisa pripada prijelaznom obliku iz oble u uglatu hrvatsku glagoljicu, a sadrži i recepcije ćiriličnog²⁸⁷ i latiničnog alfabeta:

- latinično *T* u 1. i 5. retku prvog ulomka,
- latinično *I* u 2. retku prvog ulomka,

²⁸⁵ D. KORAC, 2007, 23.

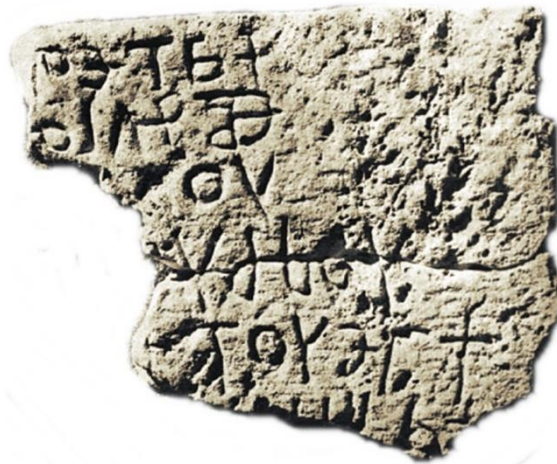
²⁸⁶ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 222-223.; B. FUČIĆ, 1986, 214.

²⁸⁷ A. NAZOR, 1987, 79

- ćirilčno (grčko) *OY* uz *U* u 2. retku prvog ulomka
- ćirilčno (grčko) *G* u trećem, četvrtom i petom retku prvog ulomka.

Slične recepcije se susreću na istarskim glagoljskim spomenicima iz 11. i 12. st. poput *Krčkog natpisa*, *Baščanske ploče*, *Jurandvorskih ulomaka* i *Senjske ploče*.

U morfološkom pogledu na veliku starinu ukazuje glagoljsko *A* u obliku križa , potom *E* s poprečnom vodoravnom crtom koja presijeca slovo i *P* s malim okruglim okom . Do 1978. drugi ulomak natpisa se zagubio.²⁸⁸

Slika 34. Plastovski ulomak, Plastovo kod Skradina (preuzeto: B. FUČIĆ, 1982, 281.).

Na natpisu se čita: ..(..*PETRA* / *IJU* / *MU* / *UŽU* / *TVEGA* / *BRA*...)²⁸⁹

Uz glagoljske epigrafe s recepcijom ćirilice dosta rano nastaju i samostalni tekstovi pisani ćirilicom od kojih su najraniji *Povaljski prag* i *Povaljska listina* iz 12. stoljeća.²⁹⁰

²⁸⁸ B. FUČIĆ, 1982, 281.

²⁸⁹ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 222.

²⁹⁰ A. NAZOR, 1987, 79.

Supetarski ulomak

Riječ je o ulomku kamene grede s natpisom koji se sastoji od glagoljskih i ćiriličnih slova (slika 35) kao što je to na Kninskom i Plastovskom ulomku. Spomenik je nađen u Svetom Petru u Šumi i potječe iz 12. stoljeća. Glagoljicom je zapisano muško ime ..(IĚKOVЪM)..: , a ćirilicom zabilježeno AMENЪ...²⁹¹

Slika 35. Supetarski ulomak, Sv. Petar u Šumi (preuzeto: S. DAMJANOVIĆ, 2016, 222.).

Navedeni epigrafski spomenici markiraju južni put širenja glagoljice pravcem od Makedonije duž Dalmacije i zaobalja do Hrvatskog primorja i Istre.²⁹²

²⁹¹ S. DAMJANOVIĆ, 2016, 222.

²⁹² B. FUČIĆ, 1997, 281. Na smjer primanja glagoljice s juga upućuje i *Kločev glagoljaš* koji je kao svojina krčkih knezova ondje i prepisan sa starijega slavenskog originala pridošlog s juga, iz Makedonije (N. KLAJČ, 1965, 226.).

Pronositelji glagoljice na hrvatskom području

Na pitanje tko su bili pronositelji glagoljice i staroslavenskoga bogoslužja na hrvatskom području možda se ne može dobiti jednoznačan odgovor. Iz sinodalnih spisa jasno se primjećuje da se različito gleda na pastoralni kler, a različito na monahe. Bez znanja latinskog jezika ne može se vršiti bogoslužje i ne može se promaknuti u svećenički red. Poznato je iz povijesti da se ljudi rado okupljaju oko monaha i njihovih samostana. Te monaške zajednice iako su nesvećeničke imaju jednog svećenika za obavljanje bogoslužja. Takav svećenik sigurno je Hrvat i nije latinaš, a s vremenom je možda sve veći broj monaha primio svećeničko zvanje. I kralj Zvonimir je posjetio jednu takvu redovničku zajednicu o čemu svjedoči Bašćanska ploča.²⁹³ Iako je 11. stoljeće obilježeno benediktinskom reformom moguće je da je hrvatsko redovništvo i dalje živjelo po starim običajima koji su više vezani uz bizantsku nego uz zapadnu tradiciju.²⁹⁴ Pitanje monaha i benediktinaca u ranom srednjem vijeku na hrvatskim područjima osvjetljavaju dva natpisa: *Bašćanska ploča* i *Krčki natpis*. Na tim spomenicima se navodi funkcija opata što glagoljsku kulturu čvrsto povezuje s benediktincima-glagoljašima.²⁹⁵

---

²⁹³ M. BOGOVIĆ, 1990, 69.

²⁹⁴ Isto, 1990, 70.

²⁹⁵ T. GALOVIĆ, 2015-16, 333.

8 ZAKLJUČAK

Obrađeni glagoljski epigrafski spomenici su važna sastavnica u proučavanju ranosrednjovjekovne slavenske kulturne povijesti. Najranija pojava glagoljskih spomenika odnosi se na prostore koje tijekom 9. stoljeća naseljavali Slaveni integrirani u šira povijesna zbivanja na prostoru srednje i jugoistočne Europe. Iako Slaveni predstavljaju važan segment na karolinškom i bizantskom multietničkom prostoru o njihovom kulturnom i političkom razvoju se ne zna mnogo. Glagoljski natpisi stoga imaju poseban značaj jer osvjetljavaju religijska i povijesno-politička zbivanja upravo na prostoru na kojem su pronađeni i pomažu u spoznavanju potpunije povijesne slike. Pored glagoljične spomeničke baštine veliki doprinos u rekonstrukciji onodobnih prilika daju povijesni izvori koji donose relevantne podatke za Slavene u ranom srednjem vijeku, poput *Conversio* i sinodalnih akata crkvenih sabora održanih 925. i 928. u Splitu kao i Papinih pisama. Sama *Žitja* ne donose podatke o susretu glagoljice s Hrvatima (ili s nekim drugim narodom) pa je proučavanje najranije glagoljske epigrafike izuzetno važno.

Važno središte glagoljske pismenosti u Panoniji svakako je Koceljev Blatnograd (Mosaburg / Zalavár) u kojem braća Konstantin Ćiril i metoda borave tijekom svog prvog putovanja u Rim i u kojem je Metod nakon bijega iz Moravske kod kneza Kocelja pronašao zaštitu i poticaj za daljnje misijsko djelovanje. Moguće je da je kao misionar, a potom i kao sirmijski nadbiskup, svoje središte imao upravo u Blatnogradu, a ne u Moravskoj. Tome u prilog idu povijesne prilike u Moravskoj kao i nedostatak arheoloških nalaza koji potvrđuju misijsko djelovanje na području Moravske. Mosaburg je ujedno i važno crkveno i hodočasničko središte salzburške crkve na istočnim rubnim predjelima Karolinškog Carstva. Sveta braća su zbog svoje misionarske djelatnosti često bila izložena negodovanju i suprotstavljanju salzburške crkve koja od samog početka remeti odnos slavenskih prvoučitelja s rimskom stolicom. Jednake okolnosti susreću se i na hrvatskom prostoru na primjeru Ninske biskupije koja je pod jakim utjecajem akvilejskog svećenstva. Dolaskom Mađara i raspadom Rastislavove i Koceljeve kneževine, središta glagoljske pismenosti se premještaju južnije, na Balkan, sa značajnim kulturnim središtima u Preslavu i Ohridu. Reformom cara Borisa, koja je obuhvaćala uvođenje ćirilice kao državnog pisma, glagoljica je ubrzo istisnuta iz upotrebe na bugarskom prostoru. Upravo će preko utjecaja *Ohridske književne škole* glagoljica naći svoj put prema istočnoj obali Jadrana o čemu svjedoče glagoljsko-ćirilični epigrifi u Dalmaciji i jugozapadnoj Hercegovini. O pravcima širenja glagoljice na prostor današnje Bosne i Slavonije svjedoči glagoljski natpis iz Bosanske Posavine. Vjerojatno je glagoljica na

te prostore prispjela s odbjeglih učenicima iz Panonije i Moravske, ili s otkupljenim misionarima iz Venecije. Zbog bogate glagoljske epigrafske građe i tisućljetne upotrebe glagoljice na hrvatskom prostoru, u znanosti se susreće i mišljenje kako je glagoljica pismo osmišljeno na području Carigrada i donešeno na hrvatsku obalu znatno prije ćirilometodske misije odnosno nakon doseljenja Hrvata u novu domovinu, o čemu nema materijalnih ni pisanih dokaza.

O pojavi glagoljske pismenosti na području ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine u znanosti još nije postignuto suglasje. Glagoljica je na hrvatske prostore mogla pristići u doba kneza Zdeslava i njegove probizantske politike ili pak u doba ojačane Hrvatske u vrijeme kneza Branimira. Da su glagoljica i slavensko bogoslužje za Tomislavove Hrvatske duboko ukorijenjeni u Dalmaciji svjedoče akti crkvenih sabora i pisma pape Ivana X.

Uz povijesne izvore i arheološke nalaze u proučavanju glagoljskih epigrafskih spomenika iznimnu važnost ima i filologija. Paleografske i jezične osobine glagoljskih epigrafa te književnih i crkveno-liturgijskih djela pomažu u otkrivanju i tumačenju postanka pisma i promjena u pismovnom sustavu, a time i njegovog korištenja na određenom prostoru.

9 SAŽETAK

Glagoljski natpisi i grafiti su prvorazredna vrela za razumijevanje složenih povijesnih okolnosti i društveno-intelektualnih zbivanja na slavenskom etničkom prostoru tijekom ranog srednjeg vijeka. Riječ je o prostoru Panonije i nekadašnjeg Avarskog Kaganata obilježenom snažnim karolinškim utjecajem. Taj se utjecaj širi i na hrvatska i slavenska kneževstva na istočnoj obali Jadrana koja su u sferi bizantskog interesa što uz povijesne izvore potvrđuje i arheološka građa. Posebnu važnost imaju najraniji sačuvani glagoljski epigrafi koji svjedoče o upotrebi, razvoju i širenju glagoljskog pisma među Slavenima. Za razliku od književnih i crkveno-liturgijskih djela, epigrafski su spomenici zbog svoje memorabilne funkcije dokaz pismenosti i kulture na točno određenom području, čime ostvaruju iznimnu znanstvenu i povijesnu vrijednost. Uz prikaz ćirilometodskih istraživanja u hrvatskoj znanosti i povijesnog pregleda radnog područja zadanog temom, u radu se donosi detaljna paleografska analiza i opis najznačajnijih glagoljskih epigrafskih spomenika na prostoru srednje i južne Europe. O ranom utjecaju bizantske kulture među Hrvatima svjedoče glagoljski i ćirilčni spomenici iz Dalmacije koji govore u prilog širenju glagoljice južnim putem iz makedonskog kulturnog kruga. O širenju glagoljice sjevernim putem pod utjecajem karolinške kulture svjedoče Zalavarski ulomci koji potvrđuju upotrebu glagoljice u Panoniji krajem 9. stoljeća. Ta su dva pravca širenja na tragu razmatranja splitskih sinodalnih spisa iz 925. te nekih drugih dokumenata koja su dovela do zaključaka da su Dalmacija kao i neki dijelovi Slavonije prostori u kojima se glagoljska pismenost najranije pojavila. Pojava glagoljske pismenosti u Istri i na Kvarneru nešto je kasnija i dobro je rasvijetljena.

KLJUČNE RIJEČI: moravska misija, Panonija, istočna obala Jadrana, glagoljski epigrafski spomenici, hrvatska kneževina, pravci širenja glagoljice, sjeverni put, južni put.

10 SUMMARY

Early Glagolitic epigraphy as a component of material cultures of Carolingian and Byzantine influence.

Glagolitic inscriptions and graffiti are first-class epigraphic sources for understanding the complex historical circumstances and sociointellectual events in the Slavic ethnic space during the early Middle Ages. It is an area of Pannonia and the former Avar Khaganate marked by a strong Carolingian influence. This influence extends to the Croatian and Slavic principalities on the eastern Adriatic coast, which are in the sphere of Byzantine interest, which is confirmed by historical sources and archaeological findings. Of particular importance are the earliest preserved Glagolitic epigraphs that testify about the use, development and spread of the Glagolitic alphabet among the Slavs. Unlike literary and church liturgical works, epigraphic monuments, due to their memorable function, are proof of literacy and culture in a precisely defined area, thus achieving exceptional scientific and historical value. In addition to the presentation of Cyril and Methodius research in Croatian science and a historical overview of the work area as signed to the topic, the paper presents a detailed palaeographic analysis and description of the most significant Glagolitic epigraphic monuments in Central and Southern Europe. The early influence of Byzantine culture among Croats is evidenced by Glagolitic and Cyrillic monuments from Dalmatia, which testify in favor of the spread of the Glagolitic alphabet along the southern path from the Macedonian cultural circle. The spread of the Glagolitic alphabet along the northern path under the influence of the Carolingian culture is evidenced by Zalavar's fragments that confirm the use of the Glagolitic alphabet in Pannonia at the end of the 9th century. These two directions of expansion are in the wake of the consideration of the Split synodal writings from 925. and some other documents that led to the conclusion that Dalmatia, as well as some parts of Slavonia, are areas where Glagolitic literacy first appeared. The appearance of Glagolitic literacy in Istria and Kvarner is some what later and is well covered.

KEY WORDS: Moravian mission, Pannonia, eastern Adriatic coast, Glagolitic epigraphic monuments, Croatian principality, directions of Glagolitic spread, northern path, southern path.

11 LITERATURA

- ANČIĆ, M., 1999. –Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 41, Zadar, 1-20.
- ANDRIĆ, J., 1993. – Jedan pristup pitanjima uz slavenski pojam *nežit*, *Croatica*, 23 / 24, 37 – 38 – 39, Zagreb
- BELOŠEVIĆ, J. 1972. – Janko Belošević, Die ersten Slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balcanoslavica 1*, Prilep-Beograd, 73-86.
- BELOŠEVIĆ, J. 1980. – Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 6. - 9. stoljeća*, Zagreb
- BELOŠEVIĆ, J., 2010. – Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu u selu Kašiću kod Zadra*, MHAS, Split
- BOGOVIĆ, M., 1990. – Razmišljanja nad Senjskom pločom, *Uspioni*, 6, Senj, 68-72.
- BRATULIĆ, J., 1992. – *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb
- BRUSIĆ, Z., 1993. – Starokršćanski sakralni objekti uz plovnu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora 15*, Zadar, 223-233.
- BUDAK, N., 1986. – Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. stoljeća), *Starohrvatska prosvjeta 16*, Split, 125-139.
- BUDAK, N., 1994. – *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- CURTA, F., 2010. – Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji, *Starohrvatska prosvjeta 3 / 37*, Split, 17-48.
- ČUNČIĆ, M., 2004. – Internal Reconstruction of the Glagolitic Line System, *Paleoslavica 12/2*, Beograd, 285-299.
- ČUNČIĆ, M., 2009. – Novo čitanje hrvatskoga glagoljskoga natpisa iz 11. stoljeća, *Slovo 59*, Zagreb, 123-133.
- ČUNČIĆ, M., PERKIĆ, M., 2009. – Hrvatski glagoljski natpis Župe Dubrovačke iz 11. stoljeća, *Slovo 59*, Zagreb, 77-122.
- DAMJANOVIĆ, S., 2014. – Hrvatska ćirilična baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji, *Filologija 62*, Zagreb, 1-16.

- DAMJANOVIĆ, S., 2016. – *Slovo iskona, Staroslavenska / Starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb
- DELONGA V., 1981. – Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Starohrvatska prosvjeta* 3 / 11, Split, 201-228.
- DIMITROVA, E., KORUNOVSKI, S., GRANDAKOVSKA, S., 2013. – *Medieval Macedonia. Art and Culture. Millenia of cultural and historical facts*, Skopje
- DŽAJA, S., M., LOVRENOVIĆ, D., 2007. – Srednjovjekovna Crkva bosanska, Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, 1-16.
- FABIJANIĆ, T., 2008. – *Problem doseljenja Slavena / Hrvata na istočni Jadran i šire zaleđe u svijetlu arheoloških nalaza*, Doktorska disertacija, Zadar
- FILIPEC, K., 2015. – *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo
- FUČIĆ, B., 1982. – *Glagoljski natpisi*, Zagreb: JAZU
- FUČIĆ, B., 1987. – Granična područja glagoljice i ćirilice, *Brački zbornik* 15, Supetar, 17-28.
- FUČIĆ, B., 1997. – *Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi, Hrvatska i Europa I, (Rano doba hrvatske kulture)* (ur: Ivan Šupičić). Zagreb: HAZU – AGM – Školska knjiga, 259-283.
- FUČIĆ, B., KAPETANIĆ, N., 1999. – A Glagolitic Inscription in Konavle, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 3, Dubrovnik, 7-11.
- GALOVIĆ, T., 2015-16. – Senjska ploča II, *Senjski zbornik* 42-43, Senj, 327-340.
- GOLDSTEIN, I., 1991. – O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali od 6. do 12. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FFZG*, 24, Zagreb, 5-13.
- GOLDSTEIN, I., 1992. – *Bizant na Jadranu, Od Justinijana I do Bazilija I*, Zagreb
- GRAČANIN, H., 2013. – Bugari, Franci i Južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora. U: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu 23-24. rujna 2010*, ur: Tomislav Raukar, Zagreb, 3-22.
- GRAČANIN, H., 2011. – *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. st.)*, Zagreb
- GRAČANIN, H., 2015a. – Sjeveroistočna Hrvatska u ranome srednjem vijeku. U: *Nova zraka u europskom svijetlu, Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (ur: Romana Horvat), 367-384.

- GRAČANIN, H., 2015b. – Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku. U: *Nova zraka u europskom svijetlu, Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (ur: Romana Horvat), 495-516.
- GROSS, M., 2004. – *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb
- GUNJAČA, Z., 1986. – Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali* 22, Novi Sad, 124-134.
- HERCIGONJA, E., 1997. – *Glagoljaštvo i glagolizam, Hrvatska i Europa I, (Rano doba hrvatske kulture)* (ur: Ivan Supčić), Zagreb: HAZU – AGM – Školska knjiga, 369-398.
- HEROLD, H., 2008. – Frühmittelalterliche Prunkkeramik aus Mikulčice, Mähren – archäometrische Analysen und ihre Interpretation. U: *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren Internationale Tagungen in Mikulčice VI* (ur: L. Polaček), Brno, 2299-311.
- HEROLD, H., 2007. – The Polished Yellow Ceramics of the Carolingian period (9th century ad): Samples from Zalavár, South-West Hungary. U: *Archaeometric and Archaeological Approaches to Ceramics, Papers presented at EMAC '05, 8th European Meeting on Ancient Ceramics Lyon 2005*, Oxford, 137-144.
- HORVAT, A., 1954. – O Sisku u starohrvatsko doba. Na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza, *Starohrvatska prosvjeta* 3 / 3, 93-104.
- JURČEVIĆ, A., 2016. – Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina, Doktorska disertacija, Zagreb
- KAPETANIĆ, N, ŽAGAR, M. 2001. – Najjužniji hrvatski glagoljski natpis, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 39, Dubrovnik, 9-48.
- KATIČIĆ, R., 1986. – Methodii doctrina, *Slovo* 36, Zagreb, 11-44.
- KATIČIĆ, R., 1995/96. – Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice, *Croatica* 42/43/44, Zagreb, 185-199.
- KATIĆ, L., 1932. – Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Branimira, *Bogoslovna smotra* 44 / 4, Zagreb, 403-432.
- KLAIĆ, N., 1965. – Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u 10. i 11. stoljeću, *Slovo* 15-16, Zagreb, 225-281.
- KLAIĆ, N., 1972. – Hrvatski vladari i bizantska Dalmacija, *Radovi XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 15*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 143-172.
- KLAIĆ, N., 1990. – *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb

- KORAC' D., 2007. – Franjevci i njihovi samostani na Humu, *Croatica christiana periodica* 60, Zagreb, 17-33.
- MADIRACA, V., KOPRIVNJAK, V., MILETIĆ, M., ZUBIN FERRI, T., BEKIĆ, L., 2017. – Ranosrednjovjekovni nalazi s lokaliteta Brekinjova kosa (Rezultati istraživanja 2011. i 2015. godine.), *Archaeologia Adriatica* 11 / 1, Zadar, 145-215.
- MARASOVIĆ, T., 2013. – *Dalmatia Praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 4, Korpus arhitekture: Južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*, Split – Zagreb
- MIHAJLOVIĆ MIKHEEV, S., 2015. – Drevne ruskie glagoličeskie nadpisi 11-12. vekov iz Novgoroda, № 23-28, *Slovo* 65, Zagreb, 65-85.
- MIHAJLOVIĆ MIKHEEV, S., SINGH, V., K., 2016. – Glagoličeskie i kiriličeskie bukvi na kosti vtoroy polovini 11. V. iz Novgoroda, *Rossiyskaya arkheologiya № 1*, Moskva, 99-105.
- MIRNIK, I., 2004. – Novac iz starohrvatskih grobova, *VAMZ*, 3.s., XXXVII, Zagreb, 205-250.
- NAZOR, A., 1987. – Ćirilica i glagoljaši. *Brački zbornik* 15, Supetar, 78-83.
- NIKIĆ, A., 2001. – *Sakralna baština i Humačka ploča Ljubuškog kraja u srednjem vijeku*, Mostar – Klobuk
- NOSIĆ, M., 2001. – *Humačka ploča*, Hrvatsko filološko društvo, Rijeka
- PERKIĆ, M., 2008. – Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj, *Starohrvatska prosvjeta* 3 / 35, Split, 63-122.
- PETRINEC, M., 2009. – *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split
- PETRINEC, M., 2012. – Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta* 3 / 39, Split, 71-129.
- PETRINEC, M., 2014. – O pojedinim predmetima bizantske provenijencije na istočnoj obali Jadrana, *Starohrvatska prosvjeta* 3 / 41, Split, 63-98.
- PETRINEC, M., VICELJA, M., 2015. – *Das kroatische ducatum und Königreich an den Grenzen der Kaiserreiche. U: Das Erbe Karls des Großen 814 - 2014*, ur: Dirk Callebaut, Horst van Cuyck, 297-316.
- PETRINEC, M., 2019. – Nakit i metalni dijelovi odjeće na području istočne obale Jadrana u srednjovjekovnom razdoblju (6. do 15. stoljeće). U: *Zbornik predavanja*

održanih tijekom Branimirove godine u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Povodom 1130. Obljetnice od godine uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnu pregradu iz Gornjeg Muća, ur: Maja Bunčić, Anita Dugonjić, Zagreb, 59-71.

- PETROVIĆ, I., 1988. – Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. *Slovo* 38, Zagreb, 5-54.
- POPKONSTANTINOV, K., 2009. – Zaklinatelni molitvi v' rhu olovni amuleti ot srednovekovna B'lgarija i paralelite im v Trebnici ot srednovekovna S'rbija. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLVI, Beograd, 341-350.
- POPKONSTANTINOV, K., KOSTOVA, R., 2010. – Architecture of Conversion: Provincial monasteries in 9th – 10th centuries. In: *Arhitektura Vizantii I Drevney Rusi. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LIII., St Petersburg, 2010, 118-132.
- SCHWEIER, U., 2017. – "Der Nežit wollte nicht in Deutschland bleiben": Das Original des Amuletts aus Kárdžali und das Rätsel der zwei Abschriften. U: Im Rhythmus der Linguistik, Festschrift für Sebastian Kempgen zum 65. Geburtstag, *Bamberger Beiträge zum Linguistik*, Band 16, ur: Anna-Maria Meyer, Ljiljana Reinkowski unter Mitarbeit von Alisa Müller, University of Bamberg Press, Nürnberg, 399-418.
- SUIĆ, M., 1995. – Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 / 1, 133-144.
- SZŐKE, B., M., 2007. – New findings of the excavations in Mosaburg/Zalavár (Western Hungary). U: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol 1: The Heirs of the Roman West* (ur: Joachim Henning), De Gruyter, Berlin, 411-428.
- SZŐKE, B., M., 2009. – Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. U: *Glaube, Kult und Herrschaft, Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. In Mittel- und Nordeuropa. Aktendes 59. Internationalen Sachsen-symposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 12* (ur: Utta von Freedon, Herwig Friesinger, Egon Wamers), Bonn, 395-416.
- SZŐKE, B., M., 2010. – Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit, *Antaeus* 31-32, Budapest, 9-52.
- SZŐKE, B., M., 2012. – Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg / Zalavár und dem Mittelmeerraum. U: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe, Archaeological and Historical Evidence, U Źródła Europy Środkowo-Wschodniej /*

Frühzeit Ostmitteleuropas (ur: Maciej Salamon, Marcin Wołoszyn, Alexander Musin, Perica Špehar), Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa, 125-142.

- SZŐKE, B., M., 2018. – Über die siedlungsgeschichtlichen Phasen von Mosaburg-Zalavar in der Karolingenzeit. U: *50 Jahre Archäologie in Thunau am Kamp, Archäologische Forschungen in Niederösterreich, Neue Folge, Band 5*, ur: Franz Pieler, Armin Laussegger, Pölsen & Krems, 192-201.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2013. – Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta* 3 / 30, 127-137.
- ŠIŠIĆ, F., 1925. – *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb
- TENSCHERT, R., RAHRIG, M., DREWELLO, R., KEMPGEN, S., 2018. - Scratches? Scribbles? Scripture! Revealing the Unseen – 3D Scanning of Glagolitic Graffiti of the 10th Century at the Monastery of St. Naum, *CHNT* 23, Wien, 1-11.
- TOMIČIĆ, Ž., 2000. – Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save. U: *Hrvati i Karolinzi, I. dio, Rasprave i vrela*, ur: Ante Milošević, Split, 142-164.
- TOMOVIĆ, G., 2005. – O glagoljskom natpisu iz Konavala, *Historijski časopis, vol. LII*, Beograd, 23-32.
- WOLFRAM, H., 1989. – Der Raum der Güssinger Herrschaft in der Karolingerzeit, *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 79, Siegel Wab 79*, 3-14.
- ŽAGAR, M., 2013. – *Uvod u glagoljsku paleografiju I (X. i XI. st.)*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

12 POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1.** Novac Konstantina V, Arheološki muzej Split (snimio: Ivo Dragičević). 21
- Slika 2.** Predromanički ulomci crkvenog namještaja, Sisak. Ulomak pod br. 1: siguran nalaz. Nalazi kamene plastike pod br. 2, 3 i 4: nesigurni nalazi (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 260.). 28
- Slika 3.** Reorganizacija franačkog teritorija nakon 828. godine - rasformiranje markgrofovija. Provincije pod bavarskom upravom (b). Provincije pod talijanskom upravom (i) (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 133.). 29
- Slika 4.** Cjelokupni plan iskopavanja od 1994. do 2010. u Zalaváru – prikaz otoka s rekonstrukcijom benediktinske samostanske crkve sv. Marije (*Marienkirche*) po crtežu Giulija Turca iz 1596. i fortifikacijskog sustava zalavarkoga otoka (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2015, 193.). 31
- Slika 5.** Politička i crkvena uprava 828. godine. Žuto = *comitatus* Mosaburg; narančasto = *comitatus* Savaria; svjetlo bež = naselja i groblja kasnih Avara; Misijske djelatnosti iz Passaua: linije šrafirane desno; salzburško područje djelovanja: linije šrafirane lijevo; misionarski utjecaj iz Akvileje: okomita mreža (B. M. SZŐKE, 2009, 401.). 33
- Slika 6.** Ulomci arhitrava ograde svetišta iz crkve sv. Hadrijana, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2010, 26.) 33
- Slika 7.** Ulomci pluteja (?) s pleternom ornamentikom (1), ulomak pluteja s ljuskastim motivom (2), crkva sv. Hadrijana, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2010, 26.)... 34
- Slika 8.** Izbor tipova naušnica, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2010, 38.)..... 38
- Slika 9.** Nakitni predmeti iz groba 71 (a). Par konjaničkih ostruga s garniturom za kopčanje iz groba 269 (b). Crkva sv. Marije, Zalavár-Vársziget (preuzeto: B. M. SZŐKE, 2010, 37.) 39
- Slika 10.** Zlatni nakit, Trilj kod Sinja (snimio: Zoran Alajbeg) 40
- Slika 11.** Konjaničke ostruge iz groba 52 na Maklinovu brdu, Kašić (preuzeto: T. FABIJANIĆ, 2008, 121.) 42
- Slika 12.** Ranokarolinške brončane ostruge iz groba 1, crkva sv. Marije, Biskupija (preuzeto: M. PETRINEC, 2009, 169.) 42
- Slika 13.** Bizantska misija – (A) Put kneza Rastislava u Carigrad (vjerojatno preko Zakarpaća); (B) Dolazak solunske braće istim putem u Veliku Moravsku 863.; (C) Odlazak svete braće u Rim preko Blatnograda i Venecije 867.; (D) Povratak nadbiskupa Metoda u Mosaburg i zatočenje u Bavarskoj 869/870.; (E) Metodovo oslobođenje i povratak u Veliku Moravsku 873.; (F) Ponovni odlazak u Rim 880. i povratak u Veliku Moravsku; (G) Wichinga postaje nitranski biskup; (H) Nadbiskup Metod odlazi u Carigrad; (I) povratak istim putem s bizantskom pratnjom (Zakarpaće); (J) Protjerivanje moravskih učenika i bijeg na područje Bugarske; (K) Deportacija i prodaja Metodovih učenika u Veneciju i nastavak puta (L) prema Carigradu (M) ili Hrvatskoj (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 297.) 47
- Slika 14.** Podjela Panonije u: (1) antičko doba na Gornju (Prva Panonija i Panonija Savija) i Donju Panoniju (Panonija Valerija i Sirmijska Panonija); Podjela prema franačkim izvorima iz 9. st. na: Gornju (sjeverno od rijeke Drave) i Donju Panoniju (južno od Drave); taj dio Franačke naziva se i područje između Save i Drave (*regnum inter Dravum et Savum*); (3)

Podjela prema <i>Conversio</i> na Gornju (područje između rijeke Dunava i rijeke Rabe) i Donju Panoniju (između rijeka Drave, Dunava i Rabe) (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 19.).....	50
Slika 15. Glagoljski natpis iz Kijevaca, lokalitet Manastirište kod Bosanske Gradiške (preuzeto: K. FILIPEC, 2015, 302.).....	51
Slika 16. Grafiti iz Mosaburga / Zalavarski ulomci (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 336.).....	52
Slika 17. Ulomak okrenut za 180°	53
Slika 18. Olovni amulet, Kărdžali (preuzeto: U. SCHWEIER, 2017, 404.).....	55
Slika 19. Zagovor protiv nežita, rukopis iz 14. stoljeća (preuzeto: J. ANDRIĆ, 1992-93, 10).	56
Slika 20. Glagoljsko-ćirilični amulet iz Haskova (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 340.).....	57
Slika 21. Ispis <i>Prvog preslavskog grafita</i> , prema Ivanu Goševu (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 338.).....	59
Slika 22. Ispis <i>Drugog preslavskog grafita</i> (abecedarija), prema Ivanu Goševu (preuzeto: M. ŽAGAR, 2013, 339.).....	59
Slika 23. Grafiti iz crkve sv. Nauma (preuzeto: R. TENSCHERT et al, 2018, 7.).....	62
Slika 24. Prikaz nalazišta glagoljskih natpisa na sjevernom i južnom putu. Sjeverni put [●]: 1. Mosaburg (Zalávar) – <i>Zalavarski ulomci</i> , 2. Kijevci (Manastirište) – <i>Natpis iz Kijevaca</i> , 3. Plomin – <i>Plominski natpis</i> , 4. Valun – <i>Valunska ploča</i> , 5. Krk – <i>Krčki natpis</i> , 6. Senj – <i>Senjska ploča</i> , 7. Grdoselo – <i>Grdoselski ulomak</i> , 8. Hum – <i>Humski grafiti</i> , 9. Roč – <i>Ročki abecedarij</i> . Nalazišta glagoljskih natpisa na južnom putu [●]: 1. Župa dubrovačka – <i>Natpis Župe dubrovačke</i> , 2. Dunave – <i>Konavoski natpis</i> , 3. Humac kod Ljubuškog – <i>Humačka ploča</i> , 4. Knin – <i>Kninski ulomak</i> , 5. Plastovo kod Skradina – <i>Plastovski ulomak</i> , 6. Baška – <i>Bašćanska ploča</i> , 7. Sveti Petar u Šumi – <i>Supetarski ulomak</i>	65
Slika 25. <i>Konavoski glagoljski natpis</i> , Dunave kod Konavala (preuzeto: B. FUČIĆ, N. KAPETANIĆ, 1999, 10.).....	70
Slika 26. Numeracija redova i slova na Konavoskom natpisu (preuzeto: N. KAPETANIĆ, M. ŽAGAR, 2001, 23.).....	71
Slika 27. Jončevljeva rozeta i smještaj glagoljskih slova unutar nje (preuzeto: M. ČUNČIĆ, 2004, 288.).....	74
Slika 28. Lijevo: čitanje <i>Konavoskog glagoljskog natpisa</i> prema Žagaru i Kapetaniću. Desno: novo čitanje <i>KN</i> prema Čunčić (preuzeto: M. ČUNČIĆ, 2009, 125. 129.).....	76
Slika 29. Glagoljski natpis Župe dubrovačke (preuzeto: M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 83.).....	78
Slika 30. Tlocrt crkve sv. Đurđa i sonde 1 s grobovima (M. PERKIĆ, 2008, 66.) s nalazištem glagoljskog natpisa [●] (M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ 2009, 81).....	79
Slika 31. Čitanje natpisa po redovima (preuzeto: M. ČUNČIĆ, M. PERKIĆ, 2009, 84.).....	80
Slika 32. Natpis iz crkve arhanđela Mihovila / Humačka ploča, Humac kod Ljubuškog (snimio: Ivo Dragičević).	82
Slika 33. Kninski ulomci (preuzeto: B. FUČIĆ, 1982, 214.).....	86
Slika 34. Plastovski ulomak, Plastovo kod Skradina (preuzeto: B. FUČIĆ, 1982, 281.).....	87
Slika 35. Supetarski ulomak, Sv. Petar u Šumi (preuzeto: S. DAMJANOVIĆ, 2016, 222.)... 88	88